

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ

У літаратуры, прысвечанай паўстанню 1863 года, ёсць думка, што народныя масы, у асаблівасці сялянства, адыгрывалі ў ім слабую ролю і нават былі варожа настроены супроць паўстання. Думку аб няўдзеле і нават варожаасці сялянскіх мас да паўстання ўзмоцнена падтрымлівала руская рэакцыйная прэса і часткова самі прадстаўнікі рускай улады часоў паўстання — на чале з Мураўёвым-вешацелем. Рускаму ўраду таго часу было важна прадставіць паўстанне 1863 года, як выключна дваранскую зацею, якая мела сваёй мэтай адарваць Польшчу ад Расіі з яе добрачыннымі для народа самадзяржаўнымі парадкамі і падпарадкаваць народныя масы невялікай кучцы польскіх арыстакратаў. Удзельнік падаўлення паўстання і адзін з бліжэйшых памочнікаў Мураўёва генерал Чэрэвін пісаў у сваіх мемуарах, што «сялянства застава-лася дакуль магчыма верным ураду»¹. У тым-жа духу пісаў ідэалагічны правадыр усерасійскай рэакцыі Каткоў у чорнасоценных «Московских ведомостях»: «Польскае паўстанне зусім не народнае паўстанне, — паўстаў не народ, а шляхта і духавенства». У яго-ж мы чытаем: «Пра польскі народ амаль не можа быць гутаркі. Мы ведаем польскіх паноў, польскае шляхецтва..., польскага народа мы не ведаем»². У адносінах да насельніцтва Віцебскай губерні такую-ж характарыстыку вернападданіцкіх яго пачуццяў дае ў сваім дакладзе цару генерал-маёр Вяроўкін: «Палякі не ведалі рускага народа, яны не ведалі, што ў масе прыгнечанага імі на-сельніцтва свята захаваліся любоў да прастору і айчыны і што па-чуцці вернападданіцкага абавязку не маглі пахіснуцца ў сялянах»³.

¹ Черевин. «Воспоминания». «Русская старина», № 36, 1884 г., стр. 621. Гл. таксама «Донесение шефу жандармов князю Долгорукову, полковника Рейхгарта от 14 февраля 1863 года» (Апублікавана ў выданні: «1863 г. на Мешчыне». Інстытут Беларускай культуры. Польскі аддзел, стар. 11, 1927 г.)

² Цытыруецца па выданні «История XIX в.», т. III, стар. 321.

³ Документы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т. II, 1940 г., стар. 484.

На гэтых думках чорнасоценных «пісьменнікаў» не варта было-б спыняцца, калі-б аналагічныя меркаванні часамі не выказваліся і ў сур'ёзнай літаратуры. Так, у вельмі распаўсюджанай кнізе «История XIX века» пад рэдакцыяй прафесараў Лавіса і Рамбо, якая была выдана ў рускім перакладзе ОГІЗ'ам у 1939 г., мы сустракаем такія словы: «У Літве і на Украіне маса сельскага насельніцтва адносілася індывідуальна або варожа да паўстанцаў»¹.

Такое меркаванне няправільна нават у адносінах да карэннай Польшчы, у якой дваранства адыгрывала ў часе паўстання значна большую ролю, чым у беларуска-літоўскім раёне. Факты паказваюць, што і ў карэннай Польшчы сяляне часта ўступалі ў паўстанцкія атрады. Нават у дакладзе цару Мураўёву, які імкнуўся змаціць удзел сялян у паўстанні, гаворыць пра высылку з польскага края «да 5000 прасталюдзінаў, пераважна з дробнай шляхты і іншых розначынцаў з сялян»². Наадварот, памешчыкі, як маса (а не перадавыя элементы шляхты, прыжмуўшыя да паўстання з энтузіязмам), не асабліва ахвотна падтрымлівалі паўстанне. Арыстакратычны ўдзельнік паўстання граф Страіноўскі ўказвае ў сваёй брашуры на велізарныя намаганні, якія прышлося ўжыць Цэнтральнаму Камітэту, каб прыцягнуць на свой бок памешчыкаў.

Калі несправядліва думка пра нязначную ролю сялянства ў рэвалюцыі 1863 года ў дачыненні да карэннай Польшчы, то тым менш яна справядліва ў адносінах да Беларусі і Літвы, дзе сялянскі рух прыняў надзвычай шырокі характар. Польскі гісторык паўстання 1863 года Ліmanoўскі піша, што ў Жмудзі «гатоўнасць сялян была такой вялікай, што ўзброены рух мог адразу набыць масавы характар, — аднак нехапала зброі і начальнікаў». Пра тое-ж гаворыць і Энгельс у пісьме да Маркса ад 8 красавіка 1863 г. «Літоўскі рух цяпер — самае важнае, бо ён 1) выходзіць за межы кангрэсавай Польшчы і па 2) у ім прымаюць вялікі ўдзел сяляне, а бліжэй да Курляндзі ён набывае нават проста аграрны характар»³.

Для абвяржэння байкі, што працоўныя, галоўным чынам сялянскія масы, не прымалі ўдзелу ў рэвалюцыі 1863 года, дастаткова толькі ўспомніць славетную дзейнасць Кастуся Каліноўскага і яго надзвычайную папулярнасць сярод сялян. Каліноўскі быў сялянскім рэвалюцыянерам таго часу. Усё яго кароткае дваццаці-мясіцадовае жыццё было цесна звязана з сялянствам. Яго велізарная папулярнасць сярод сялянскіх мас грунтавалася на яго

¹ История XIX в., т. VI, стар. 88.

² Муравьев. «Всеподданнейший отчет». «Русская старина», 1902 г., июль, стр. 507.

³ Маркс і Энгельс. Творы, т. XXIII, стар. 142.

адданаці народным інтарэсам і на тым, што ён умеў выразіць думку народа і голасна, сялянскай мовай абвясціць патрабаванні і жаданні, якія жылі ў душы кожнага селяніна. Недарма пад яго артыкуламі і адозвамі стаяў сялянскі подпіс: «Яська-гаспадар з-пад Вільні».

У Памяць аб Кастусе Каліноўскім дарагая нам яшчэ і таму, што ён адным з першых узняў сцяг палітычнай самастойнасці Беларусі і абараняў права беларускага народа на яго ўласную незалежную дзяржаўнасць. У той час, калі велізарная большасць дзеячоў польскай рэволюцыі 1863 г. патрабавала аднаўлення Польшчы ў межах 1772 г., зн. уключэння ў яе склад Беларусі, Літвы і Украіны, Каліноўскі стаяў за стварэнне самастойнай Літоўска-Беларускай рэспублікі, незалежнай і ад панскай Польшчы, і ад самадзяржаўна-чыноўніцкай царскай Расіі. Хоць гэтым ён выклікаў з боку шляхецкіх удзельнікаў польскага паўстання жорсткія папрокі ў сепаратызме і нават у здрадзе рэволюцыі, але гэтым-жа ён выклікаў да сябе сімпатыі народных мас Беларусі, у свядомасці якіх аднаўленне Польшчы ў межах 1772 года азначала захаванне ўлады польскіх паноў над беларускім сялянствам. Працоўны народ Беларусі памятаў пра векавое прыгнечанне, у якім яго трымалі памешчыкі і ксяндзы Польшчы, і не мог не адносіцца ваража да лозунгаў, якія патрабавалі і ў будучым далучэння Беларусі да Польшчы. Таму патрабаванне беларуска-літоўскай незалежнасці, якое выстаўляў К. Каліноўскі, знаходзіла сабе спачувальны водгук у сялянскіх масах Беларусі і Літвы і яшчэ больш узвышала яго ў іх вачах як сапраўднага абаронцу іх інтарэсаў. Грунтуючыся на народным спачуванні і не гледзячы ні на якія папрокі, Каліноўскі смела ішоў сваім шляхам, верачы ў тое, што Беларусь можа і павінна мець і сваю дзяржаўнасць, і сваю культуру, і добра разумеючы, што незалежнае існаванне Беларусі цесна звязана з вызваленнем сялянства ад панскай улады і з надзяленнем яго зямлёй.

Абагульняючы найбольш характэрныя рысы рэволюцыйнай дзейнасці Каліноўскага, мы можам сказаць, што ў асноўным ён ставіў перад сабою дзве мэты: па-першае, дасягнення нацыянальна-дзяржаўнай незалежнасці Беларусі (у межах праектуемай ім Літоўска-Беларускай рэспублікі) і, па-другое, дэмакратызацыі ўсяго яе соцыяльна-эканамічнага ладу,—з надзяленнем сялян зямлёй, знішчэннем сялянскіх павіннасцей і рэштак баршчынных служб, для чаго трэба было знішчыць феадальную падпарадкаванасць беларускага селяніна польскаму памешчыку. Гэтыя дзве шчыльна звязаныя паміж сабою мэты — адна палітычная, а другая соцыяльна-эканамічная — і былі кіруючымі вехамі, якія асвятлялі кароткі рэволюцыйны шлях Каліноўскага і натхнялі яго маладую і чыстую душу. Гэта ставіць яго на адно з першых месцаў

сярод рэволюцыйных дэмакратаў 60 гадоў, і прытым дэмакратаў-практыкаў, дзейнічаўшых не толькі на словах, але і на справе.

У барацьбе за ажыццяўленне гэтых мэт прайшло ўсё кароткае жыццё Каліноўскага. Ён нарадзіўся 21 студзеня 1838 года ў вёсцы Якушоўцы, Гродненскай губерні (па іншых звестках у фальварку Мастаўляны). Бацька яго быў шляхцічам без памесця. Фармальна ён, як і значная частка шляхцічаў, быў залічан да дваранскага саслоўя, на справе-ж гэта быў бядняк, які ўсё сваё жыццё вёў цяжкую барацьбу за існаванне. Адзін час ён быў дробным чыноўнікам, але за нядобранадзейнасць яго зволілі са службы. Тады ён паступіў за прыказчыка ў невялікую ткацкую майстэрню на дваццаць станкоў у мястэчку Свіслач. Ранняя біяграфія самога Кастуся мала вядома. Ва ўсякім выпадку ў абстаноўцы, якая акружала гады яго маленства, не было нічога «дваранскага». Ён жыў сярод дзяцей сялян і рамеснікаў і пазнаў з ранніх год увесь цяжар і знявагі працоўнага жыцця. У мястэчку Свіслач, Гродненскай обласці, куды пераехаў яго бацька, была прагімназія, у якую і аддалі Кастуся. Пасля сканчэння прагімназіі і некаторай дадатковай падрыхтоўкі яму ўдалося паступіць у Маскоўскі універсітэт. Вучоба ў Маскоўскім універсітэце была, аднак, вельмі кароткай, бо ён хутка быў з яго зволены за рэволюцыйныя погляды. Тады ён пераехаў у Пецербург і паступіў там на юрыдычны факультэт універсітэта.

Студэнцкія гады Каліноўскага прайшлі пад двума ўплывамі: з аднаго боку, пад уплывам рускіх рэволюцыйных дэмакратаў канца 50-х і самага пачатку 60-х гадоў — Чэрнышэўскага, Дабралюбава, асабліва Герцэна, часткова Бакуніна, а з другога — пад уплывам польскіх рэволюцыйных арганізацый. Ад першых Каліноўскі ўспрыняў гарачыя сімпатыі да народных мас, глыбокую нянавісць да прыгоннага права і да ўсіх форм народнага прыгнечання і перакананне, што будучае для народа прыдзе не ад цара і не ад урада, а ад народных мас і, галоўным чынам, ад шматмільённага працоўнага сялянства, якое здолее заваяваць сабе волю і зямлю рэволюцыйнай барацьбой. Грэба прыпомніць, што студэнцкія гады Каліноўскага супалі з тым ажыўленнем грамадскай думкі ў Расіі, якая ўзнікла пасля Крымскай кампаніі. Студэнцкая маса таго часу была вельмі рознастайнай, — у ёй былі і дваранскія, і розначынныя элементы, — і яна адлюстроўвала тую ідэалагічную барацьбу, якая ішла тады ў рускім, у прыватнасці ў пецербургскім, грамадстве. Частка студэнтаў, пераважна дваранская, была звязана з умеранымі лібераламі, якія ўсе свае надзеі ўскладалі на добрачынную дзейнасць урада, на рэформы зверху. Іх правадырамі былі Кавелі, Чычэрын, Аненкоў, браты Аксакавы, асабліва Канстанцін, якія ў вырашэнні сялянскага пытання думалі абыйсціся без знішчэння асноўных устояў старой

Расіі—саслоўнага ладу, буйнага землеўладання, улады памешчыкаў у дзяржаве і грамадстве і т. п.

Студэнты-розначынцы, наадварот, спачувалі рэволюцыйным дэмакратам, якія не баяліся народных паўстанняў і верылі ў сілу народнай рэволюцыі. Яны думалі, што калі нават народ уступіць у рэволюцыю без дастатковай падрыхтоўкі, то ён набудзе рэволюцыйны вопыт у працэсе самой барацьбы. Асабліва ўважліва чытаўся сярод радыкальна-дэмакратычных груп студэнцтва герцэнаўскі «Колакал». У процілегласць умераным лібералам Герцэн пісаў у «Колакале»: «Мы з народамі рускімі,—мы з мужыкамі». Ён імкнуўся знішчыць манархічныя сімпатыі, якія жылі ў душы селяніна, і звяртаўся да яго з такімі словамі: «Ты ненавідзіш памешчыка, ненавідзіш пад'ячага, баішся іх,—і зусім правы; але яшчэ верыш у цара і архіерэя... Не вер ім. Цар з імі,—і яны яго». А прыцель Герцэна Огараў, крытыкуючы палажэнне 19 лютага, проста пісаў, што «ранейшае прыгоннае права заменена новым. Наогул прыгоннае права не адменена. Народ царом абмануты». Студэнцкая маса хвалявалася; у ёй ішлі гарачыя спрэчкі і ў бурных сутычках думак для яе далёка не ўсё было ясным.

К. Каліноўскі быў звязан з перадавой студэнцкай моладдзю, наведваў студэнцкія гурткі і сходы, чытаў дэмакратычную і рэволюцыйную літаратуру таго часу і не мог не стаць на бок рэволюцыйных дэмакратаў супроць умераных лібералаў тыпу братаў Аксакавых і Чычэрына. Мы не маем дакладных звестак, ці чытаў ён Чэрнышэўскага і Дабралюбава, але цяжка ўявіць, каб яго баявая натура засталася чужой рэволюцыйным дэмакратычным поглядам гэтых правадыроў тагачаснага перадавога рускага грамадства. Некаторыя думкі Чэрнышэўскага, якія ён выказаў у сваіх ранніх працах 50-х гадоў, напрыклад, думка, што ў гісторыі ні адзін поспех не дасягаўся без барацьбы, настолькі сугучны поглядам Каліноўскага, выказаным ім у яго «Мужыцкай праўдзе», што паміж тымі і другімі, верагодна, існавала нейкая сувязь. Таксама не мог не ведаць Каліноўскі артыкулаў Дабралюбава, у якіх той выражаў сваю глыбокую веру ў здольнасць народа дзейнічаць, а не толькі гаварыць, і ўпэўненасць, што ў хуткім будучым прыдуць сапраўдныя рэволюцыянеры, якія для перамогі сваіх людзей не пабаяцца смерці. Гэтыя чаканні Дабралюбава былі настолькі блізкімі ўсяму характару будучай самахварнай дзейнасці Каліноўскага, што і тут,—асабліва калі прыняць пад увагу яго захапленне перадавой літаратурай таго часу,—наўрад ці справа абышлася без сувязі і ўплыву.

Але мы ведаем, што герцэнаўскі «Колакал» Каліноўскі чытаў, захапляўся ім і запазычаў з яго самыя радыкальныя і рэволюцыйныя погляды, якія яго сучаснікі лічылі (вядома, памылкова)

«комуністычнымі». У Герцэне і Каліноўскі і ўся рэволюцыйная моладзь таго часу бачылі свайго агульна-прынятага правадыра. Пад уплывам яго ідэй аб «праве народа на зямлю» і аб «ураўняльным надзеле зямлі» яны гатовы былі ўзняць сцяг сялянскай рэволюцыі і лічылі сябе нават соцыялістамі, хоць у знішчэнні памешчыцкага землеўладання і перадачы зямлі сялянам ва ўласнасць соцыялізма, вядома, яшчэ не было.

З другога боку, Каліноўскі знаходзіўся ў часе свайго жыцця ў Пецербургу пад уплывам польскіх рэволюцыйных арганізацый. Пасля падаўлення польскага мяцяжа 1831 года ў Польшчы рэволюцыйны рух не сціх. Там дзейнічалі дзве партыі: арыстакратычная, якая складалася з буйнай памеснай шляхты і называлася «белыя», і дэмакратычная, ядром якой былі рэволюцыйна-настроеныя шляхецкія і буржуазныя элементы, а таксама студэнты, афіцэры і розначынцы, што дабіваліся аддзялення Польшчы ад Расіі. З развіццём рэволюцыі да іх прымкнулі яшчэ больш дэмакратычныя элементы, якія вышлі з асяроддзя інтэлігенцыі. Гэтая партыя атрымала назву «чырвоных». «Белыя» разлічвалі дабіцца самастойнасці Польшчы з дапамогай дыпламатычнай падтрымкі з-за мяжы, баяліся народнага, у асаблівасці сялянскага, паўстання і спадзяваліся дабіцца ад царскага ўрада ўступак шляхам перагавораў з ім, спадзяваліся атрымаць дапамогу з боку заходнееўрапейскіх канстытуцыйных дзяржаў, галоўным чынам Францыі і Англіі. Яны гатовы былі пайсці і на кампраміс з царскім урадам — толькі-б пазбегнуць страшнай для іх народнай рэволюцыі. «Чырвоныя», наадварот, стаялі за паўстанне; яны разумелі, што без мас, галоўным чынам сялянскіх, польская рэволюцыя не можа мець поспеху. Але сярод іх саміх былі людзі рознага роду адценняў, ад больш радыкальных, накіраваных на Дамброўскага і Врублеўскага, якія пазней сталі на абарону Парыжскай Комуны, да ўмераных, якія імкнуліся толькі ліквідаваць рэшткі прыгонніцтва ў Польшчы, знішчыць перажыткі феадальных павіннасцей і, не знішчаючы памешчыцкага землеўладання, замацаваць за сялянамі іх зямлю ва ўласнасць, а памешчыкам даць выкуп з рук дзяржавы, накіраваўшы гэтым самым іх гаспадаркі на шлях капіталістычнага развіцця.

У пытаннях аб межах Польшчы, якая адраджалася да самастойнага жыцця, і «белыя» і «чырвоныя» патрабавалі аднаўлення Польшчы ў межах 1772 года, г. зн. уключэння ў склад будучай Польскай дзяржавы Беларусі, Літвы і Украіны.

Калі ў Расіі пасля няўдалай Крымскай кампаніі склалася рэволюцыйная сітуацыя, у Польшчы ажывіліся імкненні да нацыянальнага вызвалення. Да «чырвоных» пачалі прымыкаць шырокія дэмакратычныя кругі, і соцыяльная база, на якую яны апіраліся, пашырылася, бо іх сталі падтрымліваць рамеснікі,

рабочыя і сяляне. У будучых паўстанцаў умацаваліся сувязі з за-граніцай, галоўным чынам з эпігонамі польскай эміграцыі, якія сканцэнтраваліся пасля падаўлення паўстання 1830—31 года пераважна ў Парыжы. За граніцай узніклі і іншыя, больш шырокія арганізацыі і аб'яднанні, якія апіраліся на дэмакратычныя грамадскія кругі, падтрымлівалі польскіх рэволюцыянераў і дзейнічалі ў іх карысць. Там ішла падрыхтоўка да паўстання, ішоў збор грашовых сродкаў на барацьбу з царскім урадам, ішла за-купка зброі. За межы арганізацыі, спачувачыя палякам, галоўным чынам парыжская, якая насіла непасрэдна перад паў-станнем і ў часе паўстання назву «Цэнтралізацыя», развівалі шырокую дзейнасць у справе дапамогі палякам, імкнуўшыся да вызвалення. У выніку гэтага з'явілася неабходнасць у арга-нізацыі і ў самой Польшчы больш моцнага рэволюцыйнага цэнтра, які мог-бы ўзяць на сябе кіраўніцтва рэволюцыяй па ўсёй краіне. Такім стаў арганізаваны ў кастрычніку 1861 г. у Варшаве Цэнтральны народны камітэт. Ён звязаўся і з замежнымі гурткамі, якія спачувалі рэволюцыі, і з рэволюцыйна-настроенымі паля-камі, беларусамі і украінцамі, якія былі рассеяны па ўсёй Расіі.

Сярод асоб, спачуваўшых барацьбе супроць царскага ўрада, былі і члены некаторых рускіх рэволюцыйных гурткоў,—тайнага таварыства «Вялікарус», якое узнікла ў 1861 годзе, яго прадаў-жальніка таварыства «Зямля і Воля», якое аформілася ў 1862 годзе, гуртка «Маладая Расія», некаторых украінскіх гурткоў і т. д. Гэтыя гурткі і таварыствы знаходзіліся пад уплывам герцэ-наўскага «Колакала» і часткова Чэрнышэўскага (да яго арышту), хоць далёка не ўсе палякі, уваходзіўшыя ў іх склад, падзялялі герцэнаўскія погляды на характар рэволюцыі, якая падрыхтоў-валася ў Польшчы. Віленскі следчы па справе польскага паў-стання Гогель у сваёй запісцы пазней пісаў, што ў Пецербургу яшчэ да пачатку польскай рэволюцыі «існавалі асобныя гурткі, якія пад уплывам падзёншчыкаў польскай справы—Герцэна, Огарава і К^о—склалі некалькі тайных таварыстваў вялікарусаў, паўднёварусаў, «Зямля і Воля» і, падбухторваемыя гэтымі па-дзёншчыкамі, таварыствы, якія кіруюцца палякамі, паставілі сабе мэтай распаўсюджваць соцыялістычныя вучэнні і шляхам рэво-люцыі звергнуць існуючы парадак у дзяржаве». Вядома, следчы ў сваёй празмернай жандарскай стараннасці пераўвялічваў уплыў польскіх рэволюцыянераў на гэтыя гурткі, але той факт, што ўрадженцы царства польскага ўдзельнічалі ў гэтых гуртках і што ў іх дэбатыраваліся пытанні, якія былі звязаны з польскім паўстаннем, не падлягае сумненню.

Апрача таго, у Пецербургу рабіліся, відавочна, спробы аб' еднаць усіх ураджэнцаў Польшчы ў адзіную рэволюцыйную

пецербургскую організацыю. Гэтыя спробы зыходзілі ад прыяцеля і паслядоўніка Чэрнышэўскага Серакоўскага, які ў той-жа час быў і прыяцелем вялікага украінскага паэта Шэўчэнка, і больш правага чыноўніка Агрызкі. Серакоўскі (інакш называўся Даленга) быў афіцэрам генеральнага штаба і пасля стаў вядомы, як арганізатар паўстанцкіх атрадаў у Літве. У Пецербургу ў яго былі шырокія рэволюцыйныя сувязі. Пазней, у красавіку 1863 г., ён быў цяжка ранены ў баю з царскімі войскамі, узяты ў палон і ў ліпені таго-ж года пакараны смерцю. Агрызка-ж быў даволі відным пецербургскім чыноўнікам. Ён загадваў некалькімі аддзеламаі Дэпартаменту неакладных збораў (акцыз) на правах віцэ-дырэктара і меў шырокія сувязі ў пецербургскім грамадстве, сярод якога праславіўся «хадатаем за палякаў». Кіруючы справамі Карамзіной (маці вядомага багацея Дзямідава—князя Сан-Доната), ён на яе грошы арганізаваў польскую друкарню, у якой быў надрукаваны поўны збор польскіх законаў, і выдаваў польскую газету «Слова», якая хутка была закрыта ўрадам. Карыстаючыся сваім уплывам, ён накіроўваў сваіх аднадумцаў на пасады ў польскія губерні, трымаў сувязь з многімі будучымі ўдзельнікамі паўстання і наогул садзейнічаў яго падрыхтоўцы. У Пецербургу ён збіраў і падтрымліваў усіх спачуваючых паўстанню і накіроўваў іх у Літву і Беларусь з адпаведнымі ўказаннямі.

Лік асоб, якія згуртаваліся вакол Агрызкі і Серакоўскага ў Пецербургу, даходзіў да тысячы. У іх былі сувязі і з Вільнай. Але гэта былі людзі розных поглядаў і напрамкаў. У самога Агрызкі, відавочна, не было ні цвёрда ўстаноўленых меркаванняў на характар рыхтуемага паўстання, ні плана будучай дзейнасці. Пазней — у 1865 годзе — ён быў арыштаван і прысуджан да смерці, якую яму замянілі 20-гадовай катаргай.

Аднак, спаяную і трывалую організацыю ў Пецербургу не ўдалося стварыць. Бясспрэчна толькі, што непасрэдна перад паўстаннем ураджэнцы Польшчы, якія жылі ў Пецербургу, часта збіраліся на сходкі і жыва абмяркоўвалі польскія справы. Сярод збіраўшыхся было асабліва многа студэнтаў пецербургскіх вышэйшых навучальных устаноў. «Правяраючы спісы скончэйшых пецербургскія ВУ ў 50—60 гг., можна з упэўненасцю сказаць, што студэнты-палякі ўсюды складалі 50—60% атрымаўшых дыплом аб сканчэнні той ці іншай навучальнай установы»¹. Сярод збіраўшыхся было даволі многа рэволюцыйна настроеных афіцэраў, частка якіх вучылася ў пецербургскіх ваенных акадэміях. Да іх, між іншым, належаў і Серакоўскі. Людзі, што збіраліся на гуртковыя сходкі, былі розных палітычных поглядаў: сярод іх былі і больш умераныя і больш радыкальныя, але перавагу мелі

¹ Драніцын. «Польское восстание 1863 г.», 1937 г., стар. 262.

«чырвоныя». Згодна паказанняў слухача пецербургскай ваенна-інжынернай акадэміі Вараўскага яму ў 1860 годзе было прапанавана ўступіць у таварыства, якое ставіла сваёй мэтай падрыхтоўку паўстання. Для сувязі з таварыствам ён атрымаў ад урача Лабудзінскага прапанову звярнуцца да «чыноўніка Віктара Каліноўскага» (брата Кастуся), які, па словах Вараўскага, упэўніў яго, што «пачуццё нацыянальнасці жыве ў сэрцах усіх класаў і што жаданне аднаўлення (Польшчы—В. П.) ёсць агульнае жаданне ўсяго народа, што з гэтай мэтай утварыліся таварыствы ў розных гарадах, і што гэтае таварыства ёсць і ў Пецербургу». Такім чынам, калі не зусім сфарміраваная арганізацыя, то вядомае аднаўленне паміж ураджэнцамі царства польскага і частыя сходы іх, якія асноўваліся на імкненні вызваліць Польшчу і сумежныя польска-беларускія губерні ад царскай улады, у Пецербургу тады, бяспрэчна, былі. «Колакал» вельмі цікавіўся польскімі справамі, у ім было многа артыкулаў, прысвечаных Польшчы і паўстанню, якое рыхтавалася. На сходах гурткоў і пецербургскай арганізацыі палякаў гэтыя артыкулы чыталіся і на іх ішлі гарачыя спрэчкі.

Каліноўскі, бяспрэчна, быў актыўным членам многіх з гэтых сходаў. Яго гарачы і жывы характар штурхаў да ўдзелу ва ўсім тым, што так ці інакш датычыла яго радзімы. І калі ў наветры запахла рэвалюцыяй, ён з усім запалам сваёй маладой і страхай душы стаў на бок тых, хто абяцаў вызваленне родных яму зямель з-пад уціску царскага самаўладства. Як у пытанні аб характары польскай рэвалюцыі, так і ў пытанні аб вызваленні мужыкоў з-пад уціску памешчыцкай улады ён стаў на бок поглядаў Герцэна і часткова Бакуніна. Погляды Герцэна на польскаму пытанню ў асноўным зводзіліся да наступнага: па-першае, ён прызнаваў права Польшчы на аддзяленне ад Расіі і на незалежнае палітычнае існаванне. Ён лічыў, што вызваленне Польшчы будзе штуршком да вызвалення і ўсёй Расіі. «Вызваленне Польшчы ёсць палова вызвалення Расіі»,—казаў ён¹. За гэта спачуванне да Польшчы ён выклікаў да сябе шалёную нянавісць з боку рускага, так званага адукаванага грамадства, між іншым, мават з боку І. С. Тургенева. Але, гаворачы словамі Маркса, сваёй рашучай абаронай права Польшчы на самастойнае існаванне ён даказваў сваю «рэвалюцыйную сумленнасць»².

Па-другое, Герцэн у вырашэнні сялянскага пытання ў Польшчы даволі значна разыходзіўся з кіраўніцтвам «чырвоных».

¹ Такіх-жа поглядаў на тое, што перамога рэвалюцыі ў Польшчы—ёсць справа ўсерасійскага прагрэса, трымаўся і Бакунін. У пісьме да афіцэраў, якія служылі ў Польшчы, Бакунін пісаў: «Паражэнне партыі руху ў Польшчы будзе менш абавязковым вынікам часовую перамогу царскага дэспатызма ў Расіі».

² Маркс і Энгельс. Творы, т. XXIII, стар. 134.

Калі ў Варшаве ў кастрычніку 1861 года сфарміраваўся Цэнтральны народны камітэт, «чырвоныя», якія кіравалі ім, гатовы былі абяцаць сялянам ва ўласнасць толькі апрацоўваемую імі зямлю без выкупу. Такім чынам па іх планах зямлі, якія апрацоўваліся памешчыкамі, заставаліся ў іх руках, г. зн. буйнае землеўладанне захоўвалася. Апрача гэтага, рэволюцыйнае кіраўніцтва «чырвоных» выказвалася за ўзнагароду памешчыкаў за кошт дзяржавы, што на справе азначала новае ўзмацненне надаткаў. Да таго-ж гэта пакуль была дэкларацыйная заява, а не закон. У лісце да выдаўцоў «Колакала» «чырвоныя» адкладвалі аграрнае законадаўства да вызвалення Польшчы ад улады Расіі.

«Рускі рух,—пісалі яны,—земскі (соцыяльны), наш—нацыянальны. У Расіі соцыяльны рух разаўе палітычную свабоду; у нас-жа рэарганізацыя можа быць толькі вынікам вызвалення і аднаўлення нашага края». Інакш кажучы, яны адкладвалі канчатковае вырашэнне сялянскага пытання і перадачу сялянам зямлі ва ўласнасць да вызвалення Польшчы з-пад улады царскай Расіі, лічачы, што ў Польшчы нацыянальнае пытанне павінна быць вырашана раней соцыяльнага. Герцэн з гэтым не згаджаўся і сцвярджаў, што папярэдняй умовай, залогам поспеху паўстання павінна быць сялянская рэформа, якая заключаецца ў надзяленні сялян зямлёю без выкупу. «Мы прысвяцілі сваё жыццё служэнню народу, а ў Вас на першым плане далёка не народныя інтарэсы. Калі я не памыляюся, дакажыце мне адваротнае: адпусціце сялян на волю, адпусціце іх з усёй зямлёй». Такім чынам, па думцы Герцэна ў рэволюцыі першае месца павінны былі займаць соцыяльныя рэформы, і сярод іх перш за ўсё рэформа сялянская. У процілегласць польскім рэволюцыянерам ён думаў, што поспех рэволюцыі можа быць забяспечан толькі яе народна-дэмакратычным характарам і што нацыянальнае вызваленне Польшчы залежыць ад шырыні і размаху дэмакратычных рэформ, а не наадварот.

Па-трэцяе, Герцэн не згаджаўся з «чырвонымі» і ў іх патрабаваннях аднаўлення межаў 1772 года. Ён патрабаваў поўнай свабоды і самавызначэння і для беларусаў, і для украінцаў, і для літоўцаў. «Скажам разам з палякамі—быць Літве, Беларусі і Украіне, з кім яны хочуць быць або ні з кім, толькі-б пра волю іх даведацца не падробленую, а сапраўдную»¹. Калі Герцэн сваім прызнаннем права Польшчы на аддзяленне выклікаў супроць сябе нянавісць з боку рускіх лібералаў, то прызнаннем права Беларусі, Літвы і Украіны на аддзяленне ад Польшчы ён выклікаў супроць сябе такое-ж раздражэнне з боку польскіх навіністаў. Яшчэ больш рашучыя погляды па нацыянальна-

¹ Герцэн. Творы, т. VII, стар. 126.

вызваленчаму пытанню выказваў Бакунін. Ён асуджаў польскіх урапатрыётаў за агрэсіўныя імкненні і пісаў, што «Польшча павінна адмовіцца ад Русінаў і Галіцыі, ад Літвы і ад Белай і Малай Расіі... Гістарычнае права нічога не значыць, і мы яго не прызнаем».

Гэтыя думкі Герцэна і Бакуніна, якія датычылі польскага паўстання, К. Каліноўскі ўсвоіў у поўнай меры і за іх ён вёў барацьбу з іншымі будучымі ўдзельнікамі польскай рэволюцыі пакуль толькі ідэалагічна. Яго стройны стан і прыгожая галава юнака з гарачымі вачыма і звонкім голасам вабілі да сябе ўвагу на ўсіх сходках, і ён рабіўся ўжо прыкметнай асобай сярод беларуска-літоўскай групы пецербургскіх студэнтаў.

У 1861 годзе ён скончыў Пецербургскі універсітэт са ступенню кандыдата права. Гэта супала з агульным ажыўленнем палітычнага руху ў Польшчы, Літве і Беларусі. Цяпер яму прадастаўлялася магчымасць ажыццявіць свае думкі на практыцы і выйсці на вялікі шлях рэволюцыйнай дзейнасці. Яго клікала само жыццё.

З другой чвэрці ХІХ стагоддзя ў панскіх гаспадарках Літвы і Беларусі пачала развівацца авечкагадоўля, цукровая і вінакурная вытворчасць. Памешчыкам спатрэбілася больш зямлі, і яны пачалі захопліваць сялянскія землі, павялічваючы пры гэтым для апрацоўкі сваіх растурых маёнткаў сялянскую паншчыну. Паншчына вырастала да шасці дзён у тыдзень. Павялічвалася і падушная подаць, падаўшая на сялянскія двары. Сяляне не маглі звесці канцы з канцамі, елі хлеб з мякінай або гатавалі сабе праснакі папалам з травою і ліпавым лістам. Нават губернатары ў сваіх сакрэтных справахдачах міністру ўнутраных спраў і сам шэф жандармаў прызнавалі, што землеўласнікі і чыноўнікі прад'яўлялі несправядлівыя і празмерныя патрабаванні ў адносінах да сялян і «клапаціліся толькі аб уласных выгадах». У адказ на гэта па ўсёй Беларусі і Літве шырока разліся сялянскія паўстанні. Яны набылі больш востры і шырокі характар, чым у астатняй царскай Расіі, і нездарма рэформа 1861 года пачалася якраз з беларускіх губерняў. Там для памешчыкаў склалася асабліва небяспечнае становішча, і ўзнікала неабходнасць унесці ў сялянскае асяроддзе супакой некаторымі рэформамі.

Але і пасля правядзення рэформы становішча сялян мала паляпшылася. На іх лёг велізарны цяжар выкупной аплаты і падаткаў. Прыгоннае рабства было фармальна скасавана, але на змену яму ішло капіталістычнае ярмо з усімі яго невыноснымі цяжкасцямі. Таму і ў перыяд правядзення сялянскай рэформы сялянскія хваляванні не спыняліся. Яны ахапілі амаль усе раёны Беларусі і Літвы — Віленшчыну, Міншчыну, Беластоцкі павет, Магілёўшчыну, Віцебшчыну і іншыя абласці.

Кастусь Каліноўскі ведаў пра хваляванні ў Літве і Беларусі і прагнуў да сябе на радзіму. Пецербургская група дзеячоў польскай рэвалюцыі накіравала яго ў Вільна для падрыхтоўкі паўстання ў Літве і Беларусі. Тут з чэрвеня 1862 года быў арганізаваны Літоўскі правінцыяльны камітэт, як аддзел Варшаўскага Цэнтральнага нацыянальнага камітэта. У ім ішла з самага пачатку барацьба паміж «белымі», якія не жадалі падымаць сялян на паўстанне, і «чырвонымі», якія, наадварот, усе свае сілы накіроўвалі на арганізацыю і развіццё народнай рэвалюцыі. Да «белых» належалі памешчыкі: Старжынскі, Лапа, Аскерка, Еленскі і інш. З прыездам Каліноўскага партыя «чырвоных» атрымала магутную падтрымку. Ужо ў жніўні 1862 года «белыя» былі адціснуты — галоўным чынам намаганнямі Каліноўскага — на задні план, і Віленскі правінцыяльны камітэт прыняў «чырвоны» характар. У яго ўвайшлі сам Каліноўскі, віленскі ўрач Длускі, капітан генеральнага штаба Звірждоўскі, афіцэры рускай арміі Малахоўскі і Вярэга, адстаўны ваенны інжынер Казела і некаторыя іншыя.

Перад «чырвоным» Віленскім камітэтам узнікала пытанне, як трэба дзейнічаць. Паўстанне яшчэ не паднімалася, — ішла толькі падрыхтоўка да яго. Варшаўскі цэнтральны камітэт спачатку хацеў назначыць паўстанне на сярэдзіну 1862 года, але ваенная арганізацыя адзначала недастатковую падрыхтоўку ў войску, неабходнасць весці прапаганду сярод афіцэраў і салдат і прадаўжаць купляць зброю за граніцай. Для ўсяго гэтага патрэбен быў час, і таму паўстанне было адтэрмінавана. Што трэба было рабіць у гэты нязначны час, які заставаўся да паўстання? Кастусь Каліноўскі, не гледзячы на сваю фармальную прыналежнасць да дваранства, быў выхадцам з сялянскага вясковага асяроддзя; як сялянскі рэвалюцыянер, ён прыродным чуццём зразумеў, што ў Беларусі, сялянскай краіне, неабходна скарыстаць час для прапаганды сярод народных мас. Для паспяховага выканання гэтай задачы ў яго былі ўсе даныя: веданне народа, уменне гаварыць з ім на роднай мове, глыбокая любоў да прыгнечаных і кроўная блізкасць да «мужыка», якая ўзнікае толькі пасля доўгага сумеснага жыцця з ім.

Таму ён, каб здзейсніць свае даўнішнія думкі пра сувязь з народнымі масамі, сам пайшоў у народ. Па сутнасці ён быў піонерам, зачынальнікам таго «хаджэння ў народ», якое атрымала такое шырокае распаўсюджанне дзесяцігоддзем пазней — у 70-х гадах, з тою розніцай, што ён ішоў у народ, добра ведаючы яго патрэбы і разам з гэтым пры досыць паспеўшай рэвалюцыйнай сітуацыі. У выніку гэтага яго прапаганда ў масах павінна была прынесці больш дзейсных плады, чым прапаганда больш позніх народнікаў, якія не ведалі народа і не ўмелі абудзіць яго да рэвалюцыйнай барацьбы.

Увосень 1862 года Каліноўскі едзе ў родную вёску Якушаўку. Але паліцыя даведалася пра яго прыезд, і ён вымушан быў ратуючыся ад арышту, на другі-ж дзень пасля з'яўлення ў Якушаўцы ўцякаць адтуль. Тады ён паступіў валасным пісарам у м. Свіслач і гэтым здзейсніў другую мэту, якая таксама часта практыкавалася пазнейшымі народнікамі, а іменна — заняцце ніжэйшых адміністрацыйных пасад у вёсцы. Зрабіў ён гэта зноў такі таму, каб стаць бліжэй да народа і ў той-жа час сваім афіцыйным становішчам пісара нібы легалізаваць сваю прапаганду сярод сялян. Звычайна валасныя пісары былі старанымі і прытым баязлівымі і сляпымі клеўрэтамі паліцэйскіх улад, і іх у той час менш за ўсіх можна было западозрыць у палітычнай нядобрасумленнасці. Але хутка Каліноўскаму прышлося пакінуць і гэту пасаду, бо мясцовая паліцыя пачала адгадваць сэнс яго маскіроўкі. Пераапрунуўшыся ў сялянскую вопратку, ён узяў сабе імя «Васіль Світка» і пад гэтым імем стаў весці вандроўнае жыццё, пераходзячы з вёскі ў вёску, вядучы сярод сялян агітацыйную работу і прыслухоўваючыся да таго, што гавораць і чаго чакаюць народныя масы. Ён не выходзіў за межы Гродзеншчыны, але ў яе межах ён набыў велізарнейшую папулярнасць сярод сялян. Сяляне склалі аб ім легенды, як аб народным героі. Паліцыя прабавала яго арыштаваць, але за моцнай агарожай народнай любові ён быў недасягальны.

У гэты перыяд вандраванняў па вёсках Беларусі Каліноўскі ўкладваў у сваю прапаганду і агітацыю тыя-ж думкі, якія ён запазычыў з знаёмства з рускай рэволюцыйна-дэмакратычнай літаратурай у часы сваіх студэнцкіх год, праведзеных у Пецярбургу. Цяпер гэтыя думкі ён вытлумачваў народу ў простаі форме і на зразумелай для яго мове. У гутарках з сялянамі ён гаварыў, што ў сялян ёсць два галоўныя ворагі: рускія чыноўнікі на чале з самім царом і польскія паны. Падрыхтоўваючы сялян да паўстання, ён пераконваў іх спадзявацца толькі на ўласныя сілы і дзейнічаць адпаведна з сялянскімі інтарэсамі, «Паўстанне павінна быць чыста мужыцкім, — гаварыў ён, — шляхта, паколькі яна не пойдзе за мужыком, павінна загінуць». Разам з тым ён растлумачваў сялянам, што іх ворагі не здадуцца дабравольна і што для перамогі над імі неабходна ўзброенае паўстанне. Ён настойваў на тым, каб сяляне актыўна ўдзельнічалі ў рэвалюцыі, верыў у іх рэволюцыйныя і арганізатарскія здольнасці і пераконваў сялян стварыць уласныя кіруючыя рэволюцыйныя арганізацыі.

Свае рэволюцыйна-дэмакратычныя погляды Кастусь Каліноўскі развіваў не толькі шляхам вуснай прапаганды. Ужо летам 1862 года яму ўдалося арганізаваць друкарню ў Беластоку, і 3 ліпеня месяца там пачала выходзіць яго газета, названая ім «Мужыцкая праўда». Ён выступаў у ёй пад рознымі імёнамі:

Яська гаспадар з-пад Вільні, Васіль Світка, Макарэвіч і Чарнецкі. Мова яго артыкулаў была прасякнута палкім рэволюцыйным на-
 фасам і верай у народныя сілы. «О, загрыміць наша праўда і, як
 маланка, праляціць па свету!..» — усклікае ён у першым нумары
 «Мужыцкай праўды». Ён угаварвае сялян перадаваць тыя экзем-
 пляры «Мужыцкай праўды», што да іх дойдучь, іншым чытачам
 у іншых вёсках. Лозунгамі, якія ён абараняе, з'яўляюцца ў ас-
 ноўным «зямля і воля», і ў гэтым нельга не бачыць уплыву на
 яго яецербургскага рэволюцыйнага гуртка з аднаіменнай на-
 звай. «... Мы пазналі, — піша ён у тым-жа самым першым нумары
 «Мужыцкай праўды», — дзе сіла і праўда і будзем ведаць, як
рабіць трэба, каб дастаць зямлю і волю. Як і Герцэн у «Кожа-
 кале», ён намагаецца пахіснуць у сялян іх веру ў цара. «Абя-
 цаў нам цар зямлю, — чыноўнікі, паны ды маскалі, усе ў адзін
 голас дурылі нас, што цар нам шчыра думае ды дасць волю,
 справядлівую волю... У Польшчы мужыкі таксама, як і мы,
 спадзяваліся на цара, даждалі волі ад яго, — ды як пабачылі,
 што цар толькі частычкамі душу вымае — з новымі падаткамі,
 некрутамі ды чыншамі астатнюю сарочку з іх здзерці хоча, —
 от усе разам з віламі ды з косамі пайшлі дабівацца зямлі ды
 праўды... Падумайце добра ды, памаліўшыся богу, станьма
 дружна разам за нашу вольнасць! Нас цар ужо не падмане...»¹

Намагаючыся ўцягнуць сялянскія масы ў паўстанне і ве-
 даючы, што для іх перш за ўсё патрэбна зямля, вольная ад
 аброкаў і павіннасцей, Каліноўскі трактуе слова «вольнасць» у
 чыста сялянскім духу і нібы скрыта палемізуе з шляхецкім
 разуменнем гэтага слова, па якому яно тлумачылася ў фармаль-
 ным і выключна палітычным сэнсе. «Мы сягоння ўжо ведаем,
 што чалавек вольны тады, калі мае кавалак сваёй зямлі, за якую
 ані чыншу і аброку не плаціць, ані паншчыны не служыць... Нам
 вольнасці трэба не такой, якую нам цар хоча даць, а якую мы
 самі, мужыкі, паміж сабою зрабіма». Разам з тым, ён перасцерагае
 сялян ад небяспекі і падпарадкавання чужому (разумеецца, шля-
 хецкаму) кіраўніцтву. «Няма чаго чакаць ад нікога, бо ўжне
 толькі той, хто пасее. Так сейце-ж, дзецюкі, поўнаю рукою, не
 шкадуўце працы, каб мужык быў чалавекам вольным, як на па-
 лоськім свеце». Толькі прыхільнік ідэй рускіх рэволюцыйных
 дэмакратаў — Герцэна, Чэрнышэўскага, Дабралюбава — Каліноў-
 скі нёс гэтыя ідэі ў беларускія народныя масы і намагаўся зрабіць
 іх зразумелымі беларускаму селяніну, гаворачы з ім на яго роднай
 мове. Тут варта адзначыць і яшчэ адну рысу з дзейнасці Калі-
 ноўскага. Чалавек з шырокай адукацыяй, удзельнік палкіх спрэ-
 чак у гуртках, якія знаходзіліся ў цэнтры тагачаснай асветы —

¹ Дакументы і матэрыялы, т. II, стар. 482—483.

Пецербургу, добры прамоўца, надзвычай добра валодаўшы рускай літаратурнай мовай і старанны чытач пецербургскіх часопісаў, у якіх друкаваліся артыкулы на складаныя палітычныя і філасофскія тэмы, Каліноўскі, аднак, не палічыў зневажаючым для сваёй інтэлігенцкай годнасці загаварыць з беларускімі сялянамі на той мове, якую нават польскія рэволюцыянеры лічылі мовай «хлопскай» і да якой з пагардай адносіліся нават і многія пецербургскія дэмакраты таго часу. Ён лічыў магчымым перадаць народу на гэтай мове перадавыя ідэі свайго часу і далучыць яго да лепшых дасягненняў рэволюцыйнай думкі. Тут у ім сказаўся не толькі рэволюцыянер, але і барацьбіт за беларускую культуру, бо ёнразумеў, што заваёвы культуры толькі тады атрымаюць шырокае распаўсюджанне і будуць засвоены масамі, калі яны будуць перададзены ім на іх роднай мове. У гэтым сэнсе дзейнасць К. Каліноўскага набывае для нас новую каштоўнасць, як дзейнасць аднаго з піонераў у стварэнні беларускай літаратурнай мовы, як абаронцы годнасці беларускай народнай мовы, якую ён лічыць ужо даросшай да таго, каб на ёй весці рэволюцыйную прапаганду.

(Канец гл. у наступным нумары.)

Акадэмік В. ПЕРЦАЎ

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ

У канцы 1862 года Каліноўскі вярнуўся ў Вільню. Час адкрытага паўстання ўжо набліжаўся. Рэвалюцыйная сітуацыя рабілася больш спрыяючай. І за граніцай і ў самой Польшчы ішло збіранне сродкаў на куплю зброі. У Італіі (Генуя) было нават арганізавана нешта накшталт ваеннага вучылішча для падрыхтоўкі афіцэраў для будучай польскай рэвалюцыйнай арміі. У Францыі ў ваенных школах было размешчана многа палякаў, якія рыхтаваліся прыняць удзел у паўстанні. У Варшаве сярод «чырвоных» панавала думка, што паўстанне трэба паскорыць і падняць яго да набору рэкрутаў у царскую армію, які неўзабаве павінен быў праходзіць з мэтай узяць на ваенную службу найбольш рэвалюцыйныя элементы польскага грамадства, галоўным чынам малазямельных сялян і гарадскую рамесніцкую моладзь. Паўстанне набліжалася. Яно не магло не захапіць Беларусь і Літву і мела патрэбу ў кіраўніцтве. Для рэвалюцыянера такога маштаба, як Кастусь Каліноўскі, які сваімі здольнасцямі, сваёй блізкасцю да мас і характарам сваіх рэвалюцыйных лозунгаў быў нібы закліканы адыгрываць ролю правадыра, ужо немагчыма было заставацца ў вёсцы, і ён павінен быў выступіць на больш шырокую дарогу арганізатара рэвалюцыйных сіл Літвы і Беларусі.

Гэта было тым больш неабходна, што сярод Літоўскага Аддзела Варшаўскага Нацыянальнага Камітэта (Літоўскага Правінцыяльнага Камітэта) ішлі спрэчкі, і ў кіраўніцтва Камітэта, не гледзячы на яго «чырвоны» склад, не было цвёрда склаўшыхся тактычных і нават прынцыповых поглядаў на характар паўстання і асабліва на адносіны Літоўскага аддзела да Варшаўскага цэнтра. «Чырвоныя» Літоўскага Камітэта прытрымліваліся традыцый першай французскай буржуазнай рэвалюцыі². Іх захаплялі якабінскія

¹ К нек. Пачатак гл. „Польшча“ № 9.

² Гэтыя традыцыі дайшлі да 1833 года праз Кракўскае паўстанне 1846 года, удзельнікамі якога былі і некаторыя з дзеячоў 1863 года. У маніфесте, апублікаваным рэвалюцыйным урадам у Кракаве 22/II 1846 г., выразна гучаць якабінскія лозунгі.

лозунгі свабоды, роўнасці і брацтва. Яны засвоілі сабе якабінскія вешнія прыёмы звароту, гаварылі адзін другому «ты», звярталіся да сваіх прыхільнікаў з словам «грамадзянін». Але сацыяльны змест якабінскіх лозунгаў ім быў незразумелы. Будучы гатовымі на паўстанне супроць царскага ўрада, яны стаялі далёка ад мас, асабліва сялянскіх і не ўмелі прыцягнуць іх на свой бок. Ім была таксама зусім незразумела своеасабліваць сацыяльных і палітычных адносін на Беларусі. У духу якабінскіх традыцый, яны былі цэнтралістамі і лічылі абавязковым для сябе ва ўсім ісці ўслед за ўказаннямі Варшаўскага Нацыянальнага Камітэта, да якога яны звярталіся па самых другарадных пытаннях. Тое, што ў Беларусі была вельмі слабая буржуазія і што тут сялянства з прычыны малазямелля і падаючых на яго павіннасцей і падаткаў лёгка можа быць уцягнута ў паўстанне і стаць яго асноўнай рухаючай сілай, — гэта яны дрэнна разумелі і хацелі прытрымлівацца ў арганізацыі і развіцці рэвалюцыі часткова прыкладу карэннай Польшчы, часткова ўзораў якабінскай рэвалюцыі.

У адсутнасць Каліноўскага на Камітэт сталі аказваць уплыў і «белыя» або вагаючыся, але ў асноўным прымыкаўшыя да іх элементы. Да іх належалі буйны памешчык Аскерка — будучы начальнік гор. Вільні, Кошыц — будучы начальнік Навагрудскага павета, Елецкі — касір Літоўскага Камітэта і інш. Яны далучыліся да руху неахвотна і пасля, калі ён перайшоў у адкрытае паўстанне, прыклалі шмат сілы к таму, каб не даць яму шырокага дэмакратычнага размаху.

Погляды Каліноўскага былі больш выразныя і бліжэйшыя да жыцця, а яго рэвалюцыйны вопыт, не гледзячы на яго маладосць, багацей, чым погляды і вопыт большасці «чырвоных». Ён мог гаварыць у Камітэце смялей і больш упэўнена ад імя народа. Яго словы былі насычаны сапраўдным веданнем сялянскага настрою. Калі ён вярнуўся ў Вільню, то перш за ўсё стаў патрабаваць узмацнення прапаганды паўстання сярод сялян і павёў рашучую барацьбу з уплывам «белых», непрыхільнасць якіх да яго ўсё болей узмацнялася. Праз Камітэт ён прадаўжаў распаўсюджванне па Беларусі сваёй «Мужыцкай Праўды» і другога свайго выдання «Гутаркі дзеда» (аб ім, на жаль, мы мала ведаем), прычым гэтыя выданні распаўсюджваліся незалежна ад Варшавы, галоўным чынам, па ініцыятыве самога Каліноўскага.

Падзеі між тым развіваліся з надзвычайнай хуткасцю. Чуткі аб прадстаячым рэкруцкім наборы па спецыяльных імянных спісах праніклі ў масы. Маладыя людзі, якія падлягалі набору, пачалі ўцякаць у лясы. Набор у рэкруты быў абвешчан 15 студзеня 1863 года. Варшаўскі Камітэт з мэтай папярэдзіць захоп моладзі ў рэкруты знайшоў патрэбным паскорыць паўстанне і на значыў ноч з 22 на 23 студзеня 1863 года яго пачаткам на ўсёй

тэрыторыі царства польскага. З мэтай прыцягнуць на бок паўстання сялянскія масы Варшаўскі Камітэт у слаўным маніфесте ад 22 студзеня 1863 года абвясціў знішчэнне паншчыны і ўсякіх грашовых арэндных плат і выкупаў, якія да гэтага сяляне неслі ў карысць памешчыкаў, і перадачу зямлі, якую апрацоўвалі сяляне, у іх поўную ўласнасць з умовай платы падаткаў і службы нацыянальнаму рэвалюцыйнаму ўраду. Аднак для таго, каб не адштурхнуць ад рэвалюцыі шляхецтва, у арт. 1 маніфеста гаварылася, што «ранейшыя ўладальнікі атрымаюць узнагароду з нацыянальнай маёмасці пры дапамозе ўрадавага капітала»¹. Адносна беззямельных у маніфесте было дабаўлена, што «ўсе каморнікі і рабочыя, якія далучыліся да абаронцаў краіны... атрымаюць з нацыянальнай маёмасці ўчасткі адваяванай у ворагаў зямлі». Хоць гэты маніфест і быў прачытаны ва ўсіх касцёлах, аднак ні бядняцкіх, ні серадняцкіх слаёў вёскі, якія больш за ўсё адчувалі патрэбу ў прырэзках панскіх земляў і ў аслабленні падатковага цяжару, ён не задаволю і задаволіць не мог. У ім нічога не гаварылася пра падзел панскіх земляў паміж сялянамі. Апрача таго, узнагарода памешчыкаў, хоць-бы з дзяржаўных сродкаў, яўна выклікала павелічэнне падаткаў.

Каліноўскі, які жыў у гэты час у Вільні, добра разумеў, што без удзелу сялян паўстанне асуджана на няўдачу. Але ён разумеў таксама і тое, што пакуль паўстанне не ўмацавалася і патрабуе падтрымкі ўсіх рэвалюцыйных сіл, нельга адштурхваць ад яго і шляхецкія элементы. Таму ён палічыў за лепшае не пачынаць цяпер рэзкую крытыку маніфеста 22 студзеня і заклікаў сялян да падтрымкі паўстання, указаўшы ім на тыя выгады, якія для іх змяшчаліся (хоць-бы ў няпоўнай меры) у маніфесте. Ён тлумачыў маніфест у шырокім сэнсе, надаючы яму значэнне агульнага задавальнення старой цягі сялян да ўласнай зямлі. «Вышаў ужо польскі маніфест,—пісаў ён у «Мужыцкай Праўдзе».—Зямля вольна даецца ўсім мужыкам, бо гэта іхняя зямля дзядоў, прадзедаў, за гэту зямлю ніхто не мае адрабляць паншчыну і чыншоў ніякіх нікаму плаціць. Але цяпер самі разбірайце, дзе больш праўды: ці ў польскім маніфесте, ці ў царскім? Цар абяцаў даць вольнасць — ды не даў. Абяцаў не браць некрута, а цяпер ужо другога загадвае. Польскі маніфест даў зямлю, не бярэ некрута, скінуў падушнае, павярнуў унію. Але, скажыце, браткі! Хто нам лепш думае»².

Праз некалькі дзён пасля выдання гэтага польскага маніфеста літоўска-беларускае паўстанцкае кіраўніцтва звярнулася да насьельніцтва Літвы і Беларусі з маніфестам ад 1 лютага 1863 г., **выданым** у Вільні, вядома, не без удзелу К. Каліноўскага. У гэтым

¹ „Historja ruchu narodowego“, 1882, г., т. II, стар. 242.

² Дакументы і матэрыялы, т. II, стар. 483.

маніфесце пацвярджалася тое-ж, што было абяцана сялянам польскім маніфестам 22 студзеня, а іменна: рэволюцыйны ўрад аддае «панскім скарбовым сялянам на вечныя часы ў поўнае ўладанне без чыншаў і выкупаў тую зямлю, якую яны мелі да гэтага часу»; абяцалася (таксама ў згодзе з маніфестам 22 студзеня) з нацыянальнай маёмасці даць беззямельным парабкам, адстаўным салдатам і ўсім неаселым, якія прымуць удзел у паўстанні, участкі зямлі не меней, чым па тры моргі.

Але ва ўсякім выпадку становішча, якое стварылася ў пачатку 1863 г. у Варшаве і Вільні, К. Каліноўскага не задавальняла. Мераслаўскі, назначаны ў самым пачатку паўстання дыктатарам, быў вымушан пасля двух панесеных ім у лютым паражэнняў уцячы ў Прусію. Назначаны на яго месца ў пачатку сакавіка Лянгевіч пратрымаўся толькі 9 дзён, бо, адціснуты к Галіцыі, ён трапіў у рукі да аўстрыйцаў. Пад уплывам гэтых падзей у Варшаве стала падаць вера ў поспех паўстання і атрымала перавагу надзея на ўмяшанне ў карысць паўстаўшых замежных дзяржаў — Францыі і Англіі. Цэнтральны Камітэт прадаўжаў заставацца «чырвоным», але ў ім атрымалі перавагу «ўмераныя» элементы, якія рабілі стаўку на згоду з «белымі», быўшымі ўвесь час скрытымі праціўнікамі паўстання, і на дыпламатычную дапамогу з-за мяжы.

З такімі настроймі ў Варшаве К. Каліноўскі ніяк не мог змірыцца. Ён быў рэволюцыянерам па перакананню і па прызначэнню, і ўсе яго планы на будучае звязваліся з разгортваннем усенароднага паўстання, галоўнай сілай у якім павінна было быць, па яго думцы, сялянства. У 7 нумары «Мужыцкай Праўды» ён пісаў, звяртаючыся да сялян: «Пакуль яшчэ пара, трэба нашым хлопцам спяшыць з віламі ды з косамі там, дзе дабіваюцца волі ды праўды, а мы іх бацькі ды жонкі нашы, будзем ад душы памагаць усялякімі спосабамі дзецюкам нашым, што за нас пойдучь біцца». Яму былі вядомы ваганні, якія адбываліся ў Варшаве паміж стаўкай на паўстанне і надзеяй на дапамогу еўрапейскай дыпламатыі, і ён ніяк не мог змірыцца з такімі няўпэўненымі адносінамі да справы паўстання. Ужо тады ў яго галаве складвалася перакананне, якое выказана ім у фразе: «Такой бесталковай галаве, як Варшава, нельга даверыць справу Беларусі».

З другога боку ў К. Каліноўскага ўсё больш і больш абвастраліся адносіны і з многімі з удзельнікаў паўстання ў Беларусі і Літве. У сакавіку 1863 года, калі дыктатарам на кароткі тэрмін стаў Лянгевіч, больш прыемны для «белых», чым Мераслаўскі, партыя «белых» далучылася да паўстання, але гэта было зроблена «белымі» з вялікай асцярожнасцю і ў значнай ступені няшчыра. Па сведчанню нейкага ананімнага аўтара, напэўна былога ўдзельніка паўстання і добра ведаўшага «белых», многія з іх, «бачачы сябе вымушанымі выбіраць паміж безданню соцыялізма

і даносам, схапілі самі, як некалі Мірабо, бразды кіравання, каб разам авалодаць ім, а затым пакарыць яго... Пазбаў мяне божа, — прадаўжае аўтар, — змешваць з імі якіх-небудзь Каліноўскіх К., якіх-небудзь Борзабагатых¹ і ўсіх гэтых страшыдлаў, якіх выкідвае ўсякая грамадская разруха і якія карыстаюцца ва ўсякі час грамадскім няшчасцем, прымушаючы зарадзіцца — праз хітрасць, інтрыгі і пранырлівасць — нязгоду і завісць, пад іменем брацтва і роўнасці»².

Хоць гэтая характарыстыка ананімнага аўтара адносіцца да некалькі больш позняга часу, калі дзейнасць Каліноўскага набыла больш шырокі размах, але яна яскрава характарызуе і непрымірымую процілегласць паміж Каліноўскім і тымі з мнімых сяброў паўстання, якія далучаліся да яго, прытрымліваючыся вядомай формулы: «узначаліць рух, каб яго абезначаліць».

Да ліку такіх мнімых сяброў беларуска-літоўскага руху належаў і нейкі Нестар Дзюларан, агент Варшаўскага Камітэта ў Літве. Будучы раней бліжкім да «чырвонага» Літоўскага Камітэта, ён пазней страціў давер'е ў «чырвоных» і завёў перагаворы з «белымі». Па паказаннях былога члена Жонда Авейдэ, «у самым пачатку рэвслюцыі наш быўшы агент Нестар Дзюларан, адцёрты «чырвонымі» літоўцамі, паспеў сыйсціся з «белымі» без усякага загаду аб тым з Варшавы»³. Яго асабліва палохала дзейнасць Каліноўскага і яго сябра ўрача Длускага, пачынаўшая ўжо прыносіць плады. Можна дакументальна засведчыць, што ў лютым у розных месцах Беларусі пад уплывам «Мужыцкай Праўды» сялянскія паўстанні набылі больш шырокі размах. Яны мелі партызанскі характар, як аб гэтым гаворыць у сваім данясенні цару шэф жандармаў князь Далгарукаў. Не гледзячы на ўсё жаданне жандармаў паказаць увесь рух, як выключна дваранскую зацею, з данясення князя Далгарукава зусім ясна ўстае ўдзел у ім сялян і спачуванне іх да яго, бо, як гаворыцца ў данясенні, «сяляне захоўвалі строгую тайну (аб месцы знаходжання паўстанцаў. В. П.) і захоўвалі пад страхам смерці сляды мяцежнікаў». Пры гэтым сяляне, па данясенню генерала Маниюкіна ваеннаму міністру, захоплівалі панскія землі і спальвалі статутныя граматы, «дабаўляючы, што зямлю ім уступаюць дарам». Такіх выпадкаў можна прывесці многа. Ва ўсім гэтым адчувалася дзейнасць К. Каліноўскага і вынікі яго прапаганды. У данясеннях жандармаў даволі часта сустракаюцца ўспаміны аб распаўсюджваемай у літоўскіх і беларускіх губернях «Мужыцкай Праўды» К. Каліноўскага і аб чытанні яе сялянамі.

¹ Мзеца на ўвазе «чырвоны» начальнік Навагрудскага павета.

² Архіў М. І. Семеўскага. Цытыравана па кнізе Драніцына «Польское восстание 1863 года», стар. 183.

³ Архіў князя Далгарукава (цытыравана па кнізе Драніцына, стар. 176).

Сялянскі рух у Літве і Беларусі яшчэ не ў поўнай меры разгарнуўся ў лютым 1863 г., але ўжо тое, што тады адбывалася, напалохала Дзюларана і яго сяброў з лагера «белых». Дзюларан вырашыў зрабіць данос на К. Каліноўскага ў Варшаву. З слоў Авейдэ, ён у палавіне лютага 1863 года з'явіўся ў Варшаву і паведаміў члену Жонда Баброўскаму, вёўшаму ў ім справы Беларусі і Літвы, што Літоўскі Камітэт хоча адабавлення Беларусі і Літвы ад Польшчы і падымае ўсюды сялян супроць паноў. Да гэтага Дзюларан дадаў доказы і аб тым, што «чырвоныя» ў Літве і Беларусі слабыя, вялікім уплывам не карыстаюцца, што «белыя» больш моцныя і больш могуць садзейнічаць поспеху паўстання, дзякуючы міжнароднай падтрымцы і сваёй папулярнасці сярод шляхецтва. Яны, па словах Дзюларана, гатовы ўзяць у свае рукі кіраўніцтва рэвалюцыяй і спадзяюцца на поспех.

Гэтыя аргументы не маглі не падзейнічаць на членаў Варшаўскага Жонда. Данос Дзюларана прыпадаў якраз на той час, калі Францыя і Англія, не гледзячы на рашучыя прэчанні Бісмарка, рыхтаваліся зрабіць сумеснае прадстаўленне Александру II аб неабходнасці пайсці на ўступкі палякам. Гэтыя спадзяванні на ўмяшанне еўрапейскай дыпламатыі ўзмацнялі ўплыў «белых» на Варшаўскі Жонд і аслаблялі пазіцыі тых яго членаў, якія арыентаваліся на ўсенароднае паўстанне. К таму-ж нават і «чырвоныя» члены Жонда вельмі баяліся таго, што К. Каліноўскі і яго сябры на выпадак поспеху народнага руху ў Беларусі і Літве парвуць з Варшавай і будуць дзейнічаць у карысць стварэння самастойнай Літоўска-Беларускай Рэспублікі. Аб неспачуванні варшаўскага рэвалюцыйнага ўрада дзейнасці Літоўскага Камітэта і ў прыватнасці К. Каліноўскага вельмі выразна гаворыць касір Літоўскага Камітэта памешчык Антон Еленскі ў сваіх паказаннях, якія адносяцца к лютаму 1863 года: «Паступкі гэтай партыі (г. зн. «чырвоных» Літоўскага Камітэта. В. П.) дайшлі да такой ступені, што нават варшаўская крайняя партыя знаходзіла іх заўчаснымі і, каб спыніць «чырвоных», з Варшавы быў прысланы Нестар Дзюларан»¹. Першапачатковыя паўнамоцтвы Дзюларана ў адносінах да Віленскага Камітэта былі, відавочна, даволі неазначанымі. Згодна паказанняў Авейдэ, які не асабліва добра быў асведомлены аб становішчы ў Літве, Дзюларан і другі прыхільнік «белых» Гейштар² былі вылучаны са згоды Цэнтральнага Варшаў-

¹ Доклады Віленскай следчай камісіі 24 ліпеня 1864 г. № 451.

² Гейштар, згодна яго паказанняў следчай камісіі, «ніколі не спачуваў тайным таварыствам..., змагаўся за рэформы супроць паўстання». Ён жа паказваў, што чутка аб узяўшымся ў царстве Польскім паўстанні ўразіла яго глыбока, бо ён і яго прыхільнікі лічылі гэтае паўстанне «бядовым для Польшчы». Да «чырвоных» Віленскага Камітэта Гейштар быў настроены варожа і характарызаваў яго,

скага Камітэта кандыдатамі ў члены Віленскага аддзела (г. зн. Віленскага Правінцыяльнага Камітэта). Іх-жа прыхільнік Вацлаў Пшыбыльскі з'яўляўся звязваючым звязом паміж Варшавай і Вільняй. Згодна з некалькі разоходзячыміся з Авейдэ паказаннямі Еленскага, Дзюларан меў спачатку толькі «права прытрымліваць дзеянні чырвонай партыі»¹. Параўноўваючы гэтыя даныя, можна зрабіць заключэнне, што «ўмераныя», ведучы барацьбу супроць К. Каліноўскага, дзейнічалі вельмі асцярожна. У якасці галоўнай дзеючай асобы, якую «ўмераныя» процістаўлялі Каліноўскаму і яго сябрам, яны выставілі не ярага прыхільніка «белых», а такога двурушніка, як Дзюларан, які быў раней звязаны з «чырвонымі». Ён, выходзячы з абставін, прымыкаў то да «белых», то да «чырвоных». Дзюларан не проста і не адразу ўвайшоў у Віленскі Камітэт, які заставаўся яшчэ некаторы час «чырвоным». Ён знаходзіўся ў адносінах да гэтага камітэта нібы ў становішчы назіральніка, прадаўжаўшага «асведамляць» Варшаву аб яго дзеяннях і ў той-жа час вядучага хітрую інтрыгу супроць Каліноўскага на месцы, завязваючы сувязь з «ўмеранымі» і проста «белымі» і падрыхтоўваючы глебу для перадачы ўлады ў іх рукі. У сваіх адносінах з Варшавай Дзюларан і яго сябры (Пшыбыльскі і інш.) па-ранейшаму запэўнілі Варшаўскі Нацыянальны Камітэт, што «чырвоныя» вядуць шкодную для поспеху польскай справы дзейнасць. Пад уплывам гэтага давер'е Варшавы да «чырвонага» Літоўскага Камітэта і асабліва да К. Каліноўскага ўсё болей хісталася. Варшава не магла адмовіцца ад падтрымкі народных мас, — гэта азначала-б пагубіць паўстанне ў самым яго корані, — але тактыка Каліноўскага, які даволі пэўна хацеў адмежавацца і ад дваранскага паўстання, і ад варшаўскага кіраўніцтва і арыентавацца галоўным чынам на сялян, Варшаўскаму Камітэту не падабалася.

У той-жа час «ўмераныя» саджалі ўсякім чынам палкі ў колы развіваючамуся народнаму руху. Той-жа Еленскі ў следчай камісіі паказваў, што ён з блізкімі сваімі знаёмымі Александрам Аскерка, Якавам Гейштарам і Фр. Далейскім стараліся сваім уплывам не дапусціць у тутэйшым (г. зн. Беларуска-Віленскім) краі бязладдзя, бо ў той час партыя «чырвоных» даволі яўна дабівалася парушыць супакой і з гэтай мэтай распаўсюджвала пракламацыі»². «Умераным» дапамагаў у гэтым і Дзюларан, які карыстаўся варшаўскай падтрымкай. Ва ўсіх акругах Літвы і Беларусі з'явіліся агенты «ўмераных», якія пад выглядам збору грошай на паўстанне імкнуліся пасеяць у народзе і асабліва сярод шляхты

як установу, «якая не ведае краіны, лічыўшую, што развіццю народнай вайны нібы перашкаджаюць памешчыкі». З гэтымі меркаваннямі Чырвонага Камітэта, які знаходзіўся пад уплывам К. Каліноўскага, Гейштар, вядома, быў у корані не згодзен.

¹ Доклады Віленскай следчай камісіі 24 ліпеня 1864 г., № 451.

² Там-жа.

недавер'е да Каліноўскага і яго прыхільнікаў і распаўсюджвалі ўсялякія ганьбячыя іх чуткі.

Хутка «белыя» і прымыкаўшыя да іх знайшлі, што глеба для ліквідацыі «чырвоных» падрыхтавана. У выніку іх прошукаў і дамаганняў Варшаўскі Нацыянальны Камітэт у сакавіку 1863 г. вырашыў, нарэшце, распусціць «чырвоны» Віленскі Камітэт. У выпадку непадпарадкавання варшаўскія кіраўнікі пагражалі апублікаваць імёны членаў гэтага камітэта ў замежным друку як здраднікаў. Гэта мела-б дваякі вынік: па-першае, гэта дыскрэдытавала-б літоўска-беларускі рух у вачах заходне-еўрапейскага грамадства, а, па-другое, царскаму ўраду лягчэй было-б лавіць беларуска-літоўскіх рэволюцыянераў. Пад уплывам гэтага «чырвоны» Камітэт Літвы і Беларусі вымушан быў падпарадкавацца. Каліноўскі, праўда, напісаў энергічны пратэст супроць роспуску камітэта і ўручыў яго Дзюларану для перадачы ў Варшаву. Але Дзюларан скрыў гэты дакумент і на працягу трох месяцаў нікому яго не паказваў.

Пасля роспуску «чырвонага» Літоўскага Камітэта новы камітэт быў складзены з «умераных» або прымыкаўшых да іх, — ва ўсякім выпадку з праціўнікаў разгортваўшайся сялянскай рэволюцыі. Пры гэтым Дзюларан быў назначан улаўнаважаным камісарам (ад Польскага Нацыянальнага Камітэта) у Літве, заняўшы ў Літоўскім Правінцыяльным Камітэце самае ўплывовае становішча ў якасці яго кіраўніка¹.

Уплыў Каліноўскага на рэволюцыйны рух у Беларусі быў, аднак, у той час ужо настолькі моцным, што без яго нельга было абыйсціся. Ён быў назначан камісарам Гродненскага раёна, і, паехаўшы ў Гродна, прадаўжаў там энергічна разгортаць сваю прапаганду і агітацыю сярод сялянскай масы. Як і раней — да пераходу на кіруючую работу ў Вільню — ён арганізоўваў сялянскія ўзброеныя атрады, якія, ухіляючыся буйных боек з царскімі войскамі, дзейнічалі партызанскімі спосабамі, таіліся ў лясах і з іх глыбіні нападалі на царскія войскі. Побач з гэтым Каліноўскі агітаваў за спыненне сялянскай працы на паноў і супроць выканання сялянамі ўсялякіх павіннасцей. «Мужыцкая Праўда» і адозвы Каліноўскага распаўсюджваліся далёка за межамі Гродненшчыны і ўсюды аказвалі на сялян вялікі ўплыў. У самой-жа Гродненшчыне настрой паўстаўшых рабіўся ўсё больш непрымірым. Так, у данясенні жандармскага маёра Леякова князю Далгарукаву ад 13 красавіка 1863 года аб Гродненскім раёне гаворыцца: «На жаль павінен далажыць Вашаму сіяцельству, што

¹ Гл. выд. Інстытута белар. культуры. Польскі аддзел. «1863 г. на Міншчыне», № 67, а таксама запіску палкоўніка Лосева М. Н. Мураўёву (Дак. і матэр., т. II, стар. 553).

тыя, якія абвінавачваюцца ва ўдзеі ў мецяжах, не гледзячы на факты, выкрываючыя іх злачынствы, не толькі ўпарцяцца ў свядомасці, але яскрава выяўляюць нянавісць сваю да рускіх (чытай: да царскіх улад. В. П.) і на міласць царскую глядзяць раўнадушна»¹.

У той-жа час паўстанне ахоплівала і іншыя раёны, у якіх дзейнічалі сябры і прыхільнікі К. Каліноўскага. У Літве сялянскія атрады фарміравалі капітан Серакоўскі, Калышка і афіцэр Карэва, а таксама ксёндз Мацкевіч, дзейнасць якога асабліва шырока разгарнулася пазней—пасля арышту Серакоўскага. Адносна Ковенскай губерні нават чарнасоценны аўтар «Виленских очерков», якія адносяцца к 1863 — 65 гг., генерал Масолаў, схільны па прыкладу іншых рэакцыянераў паказваць усё паўстанне, як панскую зацею дваран, павінен быў прызнаць, што «ўся губерня ўзнялася на ногі: нідзе сяляне не ішлі на мяцеж з такім уздымам. Толькі на Жмудзі Серакоўскі і Калышка маглі сабраць такія шматлікія полчышчы». У данясенні начальніка 4-й акругі (Дзінабургскі раён) корпуса жандармаў князю Далгарукаву ад 8 мая 1863 года гаворыцца: «Мяцежнікі не толькі не знішчаюцца, але яшчэ ўзмацнілі ў апошні час сваю злачынную дзейнасць у тутэйшым краі. Шайкі з'яўляюцца ў мностве, парушаючы ўсюды наладжаны парадок. Земская паліцыя, можна сказаць, не існуе больш, — яна ахоплена жахам ад з'яўлення мяцежнікаў на пунктах, дзе іх зусім не чакаюць... Нарэшце, горшае за ўсё ў тым, што сяляне, да гэтага справядлівыя свайму абавязку, пачынаюць вагацца». Такім чынам пад уплывам Каліноўскага і яго сяброў, не гледзячы на часовую «апалу», у якую папала «чырвонае» кіраўніцтва, з боку варшаўскага цэнтра, сялянскі рух шырока разліваўся па ўсёй Беларусі і Літве і прымаў характар сапраўднай аграрнай рэвалюцыі.

У той час як пад уплывам Каліноўскага сялянскі рух на Беларусі ўступіў у рашаючую фазу, «белыя» і прымыкаўшыя да іх двурушнікі выявілі сваю поўную няздольнасць кіраваць паўстаннем. Нават і вядомы нам Гейштар у сваіх пазнейшых успамінах, якія значна разыходзяцца з яго паказаннямі, данымі на следстве, павінен быў прызнацца, што паўстанне мела поспех толькі там, дзе народ падтрымліваў яго². «Белыя» толькі развальвалі рух, Член варшаўскага Жонда Авейдэ, адзначаючы недахопы «белага» кіраўніцтва ў Літве і Беларусі, у сваіх паказаннях следчай камісіі гаворыць, што «белыя», атрымаўшы ўладу ў свае рукі, пастараліся пазбавіць удзелу ў кіраўніцтве жывы, малады, уласна рэвалюцыйны элемент. Важныя пасады камісараў, начальнікаў ваяводстваў і павеятаў даставаліся амаль выключна вельмі добрым і

¹ Дакументы і матэрыялы, т. II, стар. 508.

² Gógsztor. Pamiętniki. Вільня, 1913 г.

надта спакойным, проста кажучы, гнілым дваранам-памешчыкам»¹.

Пасіўнасць новага віленскага кіраўніцтва даходзіла да смешнага. Адзін з членаў варшаўскага жонда гаварыў аб членах пераўтварэння Віленскага Камітэта: «Віленскія сябры нашы да такой ступені не ведалі, што рабіць і куды пасылаць афіцэраў (наехаўшых з Пецярбурга), што, напрыклад, пасланы намі ў іх распараджэнне Гейдэнрэйх (Крук), які жадаў ваяваць у Літве, вярнуўся пасля некаторага часу ў Варшаву і гаварыў, што не мог дабіцца і дачакацца ніякага даручэння². Па сутнасці ніякага кіраўніцтва рухам з боку «белых» не было. Масы да іх не ішлі, шляхта-ж ухілялася ад далейшага ўдзелу ў рэволюцыйным руху Беларусі і Літвы, бо, з аднаго боку, яна была запалохана царскім урадам, а з другога — баялася, каб аграрная рэволюцыя не павярнулася супроць яе самой.

У гэты час К. Каліноўскі часам наезджаў у Вільню і спрабаваў удунуць энергію ў новых віленскіх кіраўнікоў і іх прыхільнікаў³. Але яны праяўлялі такое маладушша і баязлівасць, што Каліноўскі хутка спыніў гэтыя спробы зрабіць уплыў на шляхецкае кіраўніцтва.

У красавіку — чэрвені перад рухам у Беларусі і Літве ўзніклі вялікія цяжкасці. Рад правадыроў паўстання быў схоплены і пакараны смерцю. 4 красавіка быў схоплены Серакоўскі (Даленга) і праз два месяцы павешан. 30 красавіка быў арыштаван і арышмераны Гейштар; яшчэ раней 19 сакавіка трапіў у рукі аўстрыйскіх улад сам польскі дыктатар Лянгевіч. Другарядных удзельнікаў паўстання арыштоўвалі тысячамі, і справа над імі была хуткая і жорсткая. Сярод арыштаваных былі людзі рознага грамадскага стану, ад сялян да буйных памешчыкаў — і розных поглядаў — ад выпадковых і баязлівых спадарожнікаў руху да рашучых рэволюцыянераў — нахшталт Серакоўскага. Арышты і справа з арыштаванымі канчаткова запалохалі «белых» і ўсіх прымыкаўшых да іх. Гэты цяжкі час вызначыў, хто з'яўляецца сапраўдным і непахісным сябрам паўстання, гатовым ісці на ўсе ахвяры, і хто падышоў да паўстання з боку і гатоў быў кінуць яго пры пачаўшыхся цяжкіх выпрабаваннях. Сярод першых найбольш яркай фігурай быў К. Каліноўскі, рэволюцыйная энергія якога толькі загартоўвалася цяжкасцямі барацьбы; сярод другіх найбольш відную ролю адыгрываў Нестар Дзюларан. Да чаго вялікай была паніка сярод членаў пераўтварэння Віленскага Ка-

¹ Драніцын. «Польское восстание 1863 г.», стар. 178.

² Справа ад 13 ліпеня 1864 г., № 422.

³ Гедройц раскажаў следчай камісіі, што... «ён сустрэў у Вільні К. Каліноўскага, Дмухоўскага і Казела. Яны ўгаварылі яго прыняць удзел у паўстанні, але Гедройц на гэта не згаджаўся (Драніцын. «Польское восстание», стар. 179). Гедройц быў міравым пасрэднікам і буйным памешчыкам.

мітэта, відаць з паказанняў касіра камітэта Антона Еленскага, які на следстве заявіў: «... Мы былі ўразумлены падзеннем Лянгевіча, паланеннем Серакоўскага і энергічнымі мерамі законнага ўрада, і камітэт у канцы мая 1863 года звярнуўся з прадстаўленнем у Варшаву аб немагчымасці трымацца, просячы, каб яго распусцілі або ўпаўнаважылі прыпыніць няшчасце»¹. Інакш кажучы, «белы» камітэт, які так энергічна дамагаўся ўлады і адхілення Каліноўскага ад кіруючай ролі, цяпер сам распісваўся ў сваім поўным бяссіллі і прасіў, каб улада з яго была знята. Просьба варшаўскім урадам не была задаволена, але бяссіллі «белага» камітэта рабілася зразумелым для ўсіх. Гэта яшчэ раз падкрэслівае няправільнасць думкі тых, якія прыпісвалі ў паўстанні выключную ролю памешчыкам і лічылі яго толькі дваранскім. Зусім правільна пісаў ананімны паляк з Амерыкі следчаму капітану Гогелю пісьмо, мэтай якога было жаданне зняць з шляхцічаў адказнасць за паўстанне перад царскім судом: «Згадзіцеся самі, што не на гэтых няшчасных памешчыкаў павінна падаць адказнасць за гэтыя падзеі»², г. зн. за паўстанне, прымаўшае ў Літве і Беларусі пад уплывам К. Каліноўскага ўсё больш шырокія размеры. І безумоўна, у поўнай меры быў няпраў вядомы рэнегат леў Ціхаміраў, які, імкнучыся паказаць усё паўстанне, як нікчэмную шляхецкую зацею, пісаў у сваёй брашуры, прысвечанай паўстанню 1863 г.: «Белыя» адыгрывалі самую энергічную ролю і разам з тым і самую здрадніцкую. Яны паспелі дабіцца нават афіцыйнага падпарадкавання сабе «чырвоных». На «белых» трымаўся ўвесь мяцеж»³. Факты і прызнанне саміх «белых» — удзельнікаў паўстання — выяўляюць зусім іншую ролю «белых».

Упадніцкі настрой сярод «белых» яшчэ больш узмацніўся пасля таго, як рушыліся надзеі на міжнародную дапамогу. Ні Напалеон III, ні Англія ніколі сур'ёзна не думалі ваяваць з Расіяй з-за Польшчы. Аўстрыя вагалася, а Прусія ў асобе Бісмарка заняла ў адносінах да паўстання ярка варожую пазіцыю і ў хуткім часе запалохала хісцкую Аўстрыю. Рускі ўрад у хуткім часе зусім пераканаўся ў бяссіллі еўрапейскай дыпламатыі, і ўжо ў чэрвені 1863 г. князь Гарчакоў рашуча заявіў замежным дыпламатам, што польскае пытанне датычыць толькі Расіі і што Расія чужога ўмяшання ў яго вырашэнне не дапусціць. Карты «белых» гэтым былі канчаткова бітыя. Для шчырых сяброў паўстання рабілася ўсё больш ясна, што калі паўстанню суджана мець поспех, то толькі ў тым выпадку, калі кіраўніцтва ім прыйдзе ў моцныя рукі сапраўдных рэволюцыянераў, разлічваючых не на дапамогу з-за мяжы, а на сілу народнага руху. У Літве і Беларусі першае месца

¹ Драніцын. «Польское восстание в 1863 г.», стар. 172 — 173.

² Там-жа, стар. 182.

³ Леў Ціхаміраў. «Варшава и Вильно 1863 г.». Масква, 1897 г., стар. 34.

сярод такіх шчырых прыхільнікаў рэволюцыі магло належаць толькі К. Каліноўскаму, папулярнасць якога ў масах не зменшылася, а павялічылася пасля яго вымушанага ўходу ад кіруючай работы і пераезду ў Гродна.

✓ Развал сярод членаў «белага» камітэта стаў поўным пасля таго, як некаторыя члены яго былі арыштаваны, а Дзюларан уцёк за граніцу. Улада сама сабой выпала з рук «белых», і «чырвоным» нічога іншага не заставалася, як узяць яе ў свае рукі. Гэта адбылося ў чэрвені 1863 года, калі ў Вільні была ўтворана новая цэнтральная ўлада пад іменем Літоўска-Беларускага Чырвонага Жонда. У хуткім часе ўпаўнаважаным (Варшавы) камісарам гэтага ўрада стаў К. Каліноўскі, і яму належала цяпер да канца паўстання кіруючая ў ім роля. З восені 1863 года ён пачаў адыгрываць у адносінах да Беларусі ролю рэволюцыйнага дыктатара. У данясенні нейкага жандармскага штабс-капітана князю Далгарукаву ад 10/III 1864 года гаворыцца, што Каліноўскі «пасля ўцёку Дзюларана ў жніўні мінулага года прыняў на сябе абавязак галоўнага кіраўніка мяцяжа ў краі, выдаваў ад імені польскага Жонда рэволюцыйныя адозвы і распараджэнні, выдаваў намінацыі начальнікам шаек, забяспечваў іх грашыма і быў у пастаянных зносінах з рэволюцыйным кіраўніцтвам у Парыжы і Варшаве»¹. Аналагічна і данясенне палкоўніка Лосева Мураўёву: «Упаўнаважанаму камісару (маецца на ўвазе К. Каліноўскі. В. П.) была перададзена вышэйшая ўлада і нагляд за ходам мяцяжа; ён назначыў правінцыяльных ваяводаў і камісараў, атрымліваў ад іх данясенні аб ходзе інсурэкцыі і асабіста меў зносіны з Варшаўскім і Парыжскім цэнтральнымі камітэтамі»².

Наступныя месяцы былі гераічным перыядам у дзейнасці К. Каліноўскага. У другой палавіне 1863 года гэты 25-гадовы юнак развівае велізарную рэволюцыйную работу. Ён знаходзіцца ўвесь час у руху, піша адозвы, выдае распараджэнні і, хаваючыся ад царскіх праследаванняў, увесь час мяняе сваё прозвішча. Цэнтрам яго рэволюцыйнай дзейнасці быў гор. Вільня, дзе прадаўжала друкавацца «Мужыцкая Праўда» і адкуль ён рассылаў свае загады і заклікі. Гэты горад быў цэнтрам прабывання і Мураўёва-вешацеля, назначанага Віленскім генерал-губернатарам. Здаралася, што ў адзін дзень Каліноўскі некалькі разоў мяняў сваю вопратку і яму прыходзілася часта пераязджаць з кватэры на кватэру. Яго папулярнасць сярод сялянскіх мас увесь час узрастала, і імя «Яські гаспадара з-пад Вільні», якім ён у большасці выпадкаў падпісваўся, рабілася шырока вядомым па ўсёй

¹ Дакументы і матэрыялы, т. II, стар. 545.

² Гл. данясенне палкоўніка Лосева ў «1863 г. на Міншчыне», выданне Інст. белар. культ. Польскі адзел, 1927 г., № 67, стар. 104, а таксама дак. і матэр., т. II, стар. 553.

Беларусі. «Гэты адзін чалавек, — гаворыць пра яго польскі гісторык, — меў значэнне соцень, таму што ён умеў працаваць, ахвяраваць сабою і хавацца. Яго абзывалі «хамам» і ён сам сябе так абзываў і ганарыўся гэтай назвай, жорстка змагаючыся супроць шляхты».

У супрацоўніцтве з Каліноўскім і часткова пад яго кіраўніцтвам у Беларусі і Літве дзейнічалі тады многія іншыя правадыры сялянскіх паўстанняў. Імкнучыся пашырыць і паглыбіць народны рух, К. Каліноўскі стараўся вылучаць здольных арганізатараў з асяроддзя народных мас. Становішча фактычнага дыктатара давала яму на гэта поўнае права. У гэты час пад яго непасрэдным уздзеяннем і ва ўсякім выпадку па яго прыкладу і пад яго ўплывам, а часта і па яго загаду ў розных месцах Беларусі і Літвы сталі ўзнікаць новыя сялянскія ўзброеныя атрады (апрача ўжо раней дзейнічаўшых). Яны ўхіляліся рашучых сутычак з буйнымі сіламі царскай арміі, дзейнічалі метадамі партызанскай барацьбы, трымаючы ў страху ўрадавыя ўлады. Аб гэтым часе Мураўёў-вешацель пісаў: «Паўстанне было страшна не колькасцю ўзброеных атрадаў, а сілаю і таямнічасцю рэволюцыйнай арганізацыі, якая пакрыла сваёй сеткай увесь край»¹. Вядомы нам Гейштар, які добра ведаў ход паўстання ў Беларусі і Літве, пісаў у сваіх мемуарах, што К. Каліноўскі «пасадзіў ва ўсіх ваяводствах людзей чырвоных, людзей крайняга напрамку». У сувязі з ім знаходзіўся ксёндз Мацкевіч, які вышаў з сялянскай сям'і і сфарміраваў у Ковенскай губерні атрад паўстанцаў; ён быў непасрэдным намеснікам па ўладзе ў Ковенскай губерні выбуўшага са строю Серакоўскага і апіраўся ў сваёй барацьбе, галоўным чынам, на сялян, з якіх і складаліся сфарміраваныя ім атрады². Пад уплывам Каліноўскага дзейнічалі і іншыя сялянскія правадыры: Пуйдак у Расіях, Біціс і Лукашунас у Літве³.

Каліноўскаму прыходзілася мець справу не толькі з узброеным ворагам у выглядзе царскіх атрадаў. Яму неабходна было пераадолюваць і дэмагагічную дзейнасць, якую развіваў царскі ўрад. Яшчэ да назначэння дыктатарам паўночна-заходняга края Мураўёва-вешацеля, рускі ўрад, жадаючы адвесці сялянскія масы Літвы і Беларусі ад удзелу ў паўстанні, выдаў 1 сакавіка 1863 г. указ, па якому абавязковыя адносіны паміж памешчыкамі і сялянамі ў паўночна-заходнім краі спыняліся, і ўсе сялянскія павіннасці належалі неадкладнаму выкупу. Указ гэты не зрабіў колькі-небудзь прыкметнага ўплыву на сялян, бо ад рэволюцый-

¹ М. Н. Мураўёў. «Отчёт по Управлению Северо-Западным Краем».

² Ён быў схоплены і пакараны смерцю ў снежні 1863 г.

³ Трэба сказаць, што і ў паўднёвых ваяводствах царства польскага паўстанне падтрымлівалася, галоўным чынам, царскімі атрадамі, на чале якіх стаялі сялянскія-ж кіраўнікі.

най польскай улады сяляне ў сілу маніфеста ад 22 студзеня атрымалі больш, і, як ужо ўказвалася, сялянскі рух у Літве і Беларусі ў наступныя месяцы не спыняўся, а развіваўся. З назначэннем (1 мая 1863 г.) на пасаду Віленскага генерал-губернатора Мураўёва сістэма дэмагогіі ўзнавілася.

Будучы ярым прыгоннікам, Мураўёў у Літве і Беларусі быў не супроць таго, каб паказаць сябе абаронцам сялянства ад прыгнёту памешчыкаў. Сялянам былі звернуты адрэзаныя землі, ім дазволілі карыстацца памешчыцкімі лясамі, якія высякаліся па абодва бакі дарог з мэтай папярэдзіць магчымасць паўстанцам хавацца ў іх, што насіла характар нацкоўвання сялян на ўдзельнікаў паўстання з дваран, і сяляне сапраўды маглі атрымаць такім шляхам даволі вялікую колькасць лесу. Разам з тым у рады сялян быў пушчаны паклёп, што паўстанне выдуманна панамі для таго, каб адабраць у сялян усё тое, што даў ім маніфест 19 лютага.

Але і гэта дэмагогія не зрабіла на сялян вялікага ўплыву. Перад імі ўставала пытанне, чаму да іх паўстанняў царскія ўлады не давалі ім такіх абяцанняў, а пачалі даваць — і прытым вельмі ўмераныя — толькі ў часе паўстання. Нібы ў адказ на ўказ ад І сакавіка Яська Гаспадар з-пад Вільні гаварыў сялянам: «Замест таго, каб аддаць нашу зямельку, ды якую зямельку — гэту, што з дзядоў-прадзедаў, кроўнаю працай дзесяць раз ужо на яе заробілі ды заплацілі. За гэту зямлю цар паказуе нам чыншы плаціць у казначэйства. Ды якія-ж чыншы? Якія ўздумаецца пастанавіць чыноўнікам ды судовым крывапійцам, ды яшчэ з кожным годам усё большыя ды большыя»¹.

Тлумачэнні Каліноўскага давалі сялянам зразумець, што царскія абяцанні даюць ім менш таго, што абяцаў рэволюцыйны ўрад, і што абяцанні гэтыя з'яўляюцца вымушанымі, прадыктаванымі баязлівасцю перад сялянскімі паўстаннямі.

Але сілы былі няроўнымі. У руках рускага ўрада было да 85000 салдат усіх родаў зброі, і сілы гэтыя ўсё больш і больш павялічваліся; сяляне былі распыленыя і дрэнна ўзброеныя. Як ні намагаўся К. Каліноўскі аб'єднаць сялянскія атрады, — зрабіць гэта ў сілу самой прыроды партызанскага руху было немагчыма. Каліноўскі быў вельмі буйным арганізатарам, у яго былі здольныя памочнікі і адданыя сябры, але ўсё-такі партызанскі рух не мог вытрымаць доўгай барацьбы з шматлікай, добра ўзброенай арміяй.

Таму побач са стаўкай на разгортванне масавага сялянскага руху Каліноўскі і яго сябры ўступілі на шлях тэрарыстычных дзеянняў. Першапачаткова гэтыя дзеянні былі накіраваны супроць тых белых дваран, якія здрадзілі руху і перайшлі на бок царскага ўрада. Мураўёў, бачачы разгубленасць сярод літоўска-

¹ «Мужыцкая Праўда» № 7. Дакументы і матэрыялы, т. II, стар. 482.

беларускага дваранства, стаў наштурхваць дваран падаваць «всеподданнейшыя» адрасы цару аб літасці. Першы прыклад падало віленскае дваранства, затым дваранства іншых літоўскіх і беларускіх губерняў. Асабліваю стараннасць прыкладаў у збіранні подпісаў пад «верноподданническим» лістом да цара з выказаннем пакаяння віленскі губернска кіраўнік дваранства Дамейка. Супроць яго па загаду рэволюцыйнага камітэта Літвы 29 ліпеня 1863 г. і быў зроблен першы тэрарыстычны акт. Дамейка быў не забіты, а толькі ранены. Чалавеку, які рабіў замах на яго, удалося схавацца. Улады былі надзвычайна напалоханы. «Горад (Вільня),—гаворыць Масолаў,—быў увесь абкружан войскам, па ўсіх напрамках былі пасланы раз'езды казакаў і паведамлены прыкметы забойцы... Горад быў ахоплены агульным непакоем. Вечарам пасля 9 гадзін зусім было забаронена выходзіць з дому: на плошчах пастаўлена варта і на ноч быў наладжаны паўсямесны вобыск. Па некалькі чалавек уваходзілі ў кожную кватэру, патрабавалі агню, аглядалі ўсіх жыльцоў, заглядалі пад ложка, за печы, за шафы, ва ўсе куткі... Вобыску не пазбеглі і мужчынскія манастыры, але ўсё было дарэмна»¹.

Кім быў зроблен замах? Як кажа той-жа Масолаў, чалавек, які рабіў замах, пакінуў на месцы пастанову Вярхоўнага Народнага Трыбунала, згодна якога ўсе асобы, падпісаўшыя адрас цару, выходзяць з-пад заступніцтва закона і аддаюцца ваенна-палявому суду, а Александр Дамейка, як адзін з галоўных віноўнікаў гэтай справы, павінен быць неадкладна пакараны смерцю як здраднік бацькаўшчыне. У выніку ўзмоцненых пошукаў жандармаў і сышчыкаў па гэтай справе крыху пазней было арыштавана і пакарана смерцю 7 чалавек, прычым адзін з іх (Белькоўскі) аказаўся віноўнікам замаху, а астатнія 6 былі членамі тэрарыстычнага таварыства «кінжальшчыкаў». Ці быў К. Каліноўскі непасрэдна звязаны з гэтай тэрарыстычнай арганізацыяй, у нас няма прамых указанняў, але паколькі на прыгавары стаяла пячатка з надпісам: «Печать Народного Комитета. Отдел Литвы», то яго санкцыя на гэты тэрарыстычны акт была ва ўсякім выпадку абавязковай.

Уступленне К. Каліноўскага ў той час на шлях канспіратыўнай тэрарыстычнай дзейнасці пацвярджаецца і іншымі данымі. Але тэрарыстычныя акты рабіліся і ў іншых месцах паўстання,—магчыма, што і незалежна ад Каліноўскага,—напрыклад ксяндзом Мацкевічам у адносінах да шляхціча Карэва, які быў прыгавораны да павешання за выданне рускім войскам двух паўстанцаў, і т. д.² Сістэма тэрора насіла шырока разгалінаваны і арганізаваны характар. Тэрор прымяняўся ў адносінах да пра-

¹ Масолаў, «Виленские очерки», стар. 49—50.

² Старажэнка. «Ксёндз Мацкевіч». Вільня, 1866 г., стар. 7.

дажнікаў, здраднікаў, контррэволюцыянераў, караліся смерцю таксама дэзертыры і зладзеі. Прыгаворы выносіліся рэволюцыйнымі судамі, якія па магчымасці захоўвалі фармальныя працэдуры законнасці. Тэрарыстычныя акты наводзілі страх на царскіх катаў. Мураўёў настолькі баяўся іх, што загадваў знішчаць ушчэнт тых вёскі, дзе мясцовыя жыхары давалі прытулак «кінжальшчыкам».

Між тым трагічны канец літоўска-беларускага руху набліжаўся. «Белыя» былі запалоханы і шукалі ратунку ў царскай літасці або ва ўцёках за граніцу. Для партызан да старых цяжкасцей з надыходам зімы далучыліся і новыя: холад і недахоп харчавання. К восені стральцамі імператарскай гвардыі былі знішчаны атрады Люткевіча, Ябланоўскага, Багдановіча, ксяндза Нарэйка, Шымкевіча, к зіме — атрады ксяндза Мацкевіча. Зыходзілі са сцэны і гінулі на эшафоце і сябры К. Каліноўскага: Здановіч, які загадваў гаспадарча-фінансавым аддзелам паўстання ў Літве (сын прафесара Віленскага універсітэта, кандыдат праваў), Даманоўскі — рэволюцыйны камісар Віленскай губерні, Ціт Далеўскі — найбольш блізкі супрацоўнік Каліноўскага, студэнт Маскоўскага універсітэта. Усе яны былі арыштаваны ў канцы 1863 года і затым пакараны смерцю. У снежні быў захоплен і хутка затым пакараны смерцю ксяндз Мацкевіч. Быўшы рэволюцыйны начальнік г. Вільні Малахоўскі, які належаў да тэрарыстычнай арганізацыі, уцёк за граніцу. Апрача таго, як кажа Масолаў, была выкрыта амаль уся рэволюцыйная арганізацыя Мінскай губерні. Былі выяўлены ўсе павятовыя начальнікі, камісары, касіры, акруговыя, участковыя паліцэйскія і г. д.¹ Усё гэта вельмі цяжка адбівалася на паўстанні. З буйных правадыроў на волі заставаўся адзін К. Каліноўскі, якога шукалі ўсюды, між іншым і ў Мінску.

На пошукі Каліноўскага ў Мінск быў накіраваны жандармскі палкоўнік Лосеў, які арыштаваў удзельніка паўстання нейкага шляхціча — студэнта Кіеўскага універсітэта Вітальда Парфіяновіча, і гэты са страху выдаў К. Каліноўскага. На допыце ён паведаміў, што Каліноўскі пражывае па пашпарту гродненскага двараціна Ігната Вітаржэнца ў касцёле св. Яна ў Вільні. Данос Парфіяновіча быў атрыман у Вільні ў 9 гадз. вечара 7 (19) студзеня 1864 года, і ў тую-ж ноч будынку касцёла, якія займалі амаль цэлы квартал, былі акружаны. У гэтых будынках знаходзіліся гімназія, музей старажытнасцей, Цэнтральны архіў, абсерваторыя і многа кватэр для служачых. Спатрэбіліся цэлыя дзве роты салдат з некалькімі афіцэрамі і чыноўнікамі паліцыі, каб акружыць увесь квартал. Вітаржэнц наймаў пакой у кватэры ад-

¹ Масолаў. «Виленские очерки», стар. 122.

наго настаўніка гімназіі. Яго засталі ў той час, калі ён вышаў са свечкаю насустрач награнуўшым агентам паліцыі. Ужо к раницы на ўсяму гораду разнеслася вестка, што арыштаваны галоўны начальнік Літоўскага Жонда. Сам Мураўёў цікавіўся ходам допыту і пасылаў на следства сваіх чыноўнікаў, каб даведацца аб падрабязнасцях справы. К. Каліноўскі адказваў толькі на пытанні, якія датычылі асабіста яго, прызнаў, што ён сапраўды стаяў на чале Літоўскага Жонда, але адмовіўся назваць каго-небудзь з іншых асоб, уваходзіўшых у яго склад. Пасля арышту К. Каліноўскага адправілі ў Дамініканскую турму. У турме ён напісаў ліст, адрасаваны беларускаму народу. «Няма, браткі, — пісаў ён, — большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек мае розум і навуку. Тады ён толькі можа быць у радзе, жыць у дастатках і тады толькі, памаліўшыся богу, заслужыць неба, бо, збагаціўшы навукай розум, разаўе сэрца і народ свой цэлы шчыра палюбіць... Ваюй, народзе, за сваё чалавечае і народнае права, за сваю веру, за зямлю сваю родную».

Перад тварам смерці, калі дні яго жыцця былі ўжо злічаны, ён не забываў, якое велізарнае значэнне маюць навука і веды ў рэвалюцыйнай **барацьбе**.

10 сакавіка 1861 г. ён быў па прыгавару ваеннага суда павешаны. Калі чыноўнік, які чытаў прыгавар, абвясціў яго званне і імя: «Дваранін Канстанцін Каліноўскі», ён перапыніў яго словамі: «У нас няма дваран, — усе роўныя». Як расказваюць сведкі, на эшафот ён узышоў смела, высока ўзняўшы галаву.

Так скончыў сваё жыццё гэты слаўны сын беларускага народа. Ідэолаг і практык сялянскай рэвалюцыі, ён пранёс свой сцяг незаплямленым праз сваё кароткае дваццацішасцігадовае жыццё. Не яго віною, а яго бядою было тое, што рух, які ён узначальваў, не мог мець поспеху. Для нас ён дарагі і як змагар за нацыянальную незалежнасць беларускага народа, і як абаронца векавых імкненняў сялян да зямлі і волі. Да гэтага трэба дадаць крыштальную маральную чыстату К. Каліноўскага і яго выключную адданасць грамадскім інтарэсам роднай краіны. Нездарма ў яго жыцці і дзейнасці цяжка знайсці што-небудзь асабістае, не звязанае з інтарэсамі яго народа і з матывамі барацьбы за яго шчасце. Яго чыстае імя беларускі народ ніколі не забудзе, а яго трагічны лёс будзе заўсёды абуджаць пачуццё нянавісці да прыгнятальнікаў народных мас і натхняць масы на гераічную барацьбу за сваё шчасце.